

FIKİH USULÜNÜN TEMELLERİ: HZ. PEYGAMBER DEVRİNDE DELİLLER

İsmail Acar¹

ÖZET

Her ne kadar *fıkıh usulü* ilmi sonraki dönemlerde teşekkül etmişse de bu ilme ait bazı temel esasları Hz. Peygamber'in tasarruflarından çıkarmak mümkündür. Hz. Peygamber kendi sözleri ile vahyi (Kur'an) delil sıralamasında birbirinden ayırmış olmasına rağmen sonraki devirlerde birbirine yaklaştırma gayretleri söz konusudur. Bu noktada Hz. Peygamber'in şer'i konularda içtihat edip etmediği tartışma konusu olmuştur. Hz. Peygamber'in içtihadını -sonradan olduğu şekliyle- kıyas, örf/adet ve önceki şeriatlar için ilk nüveler olarak almak mümkündür. Biz bu çalışmamızda Hz. Peygamber devrinde "delil deyince ne anlaşılıyordu?" sorusunun cevabını bulmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Vahiy, beyan, Vahy-i gayr-ı metluy, delil, içtihat, insanların maslahatı.

ABSTRACT

Although *usül al-fıqh* as an Islamic discipline had been developed later, some major criteria of methodology could be found in the Prophet Muhammad's words and deeds. The Prophet had clearly separated his words and the verbatim revelation (the Qur'an) in terms of superiority in his life. But, after his death, scholars tried to ease the separation between Prophet's words and the revelation. This investigation led them to discuss whether the Prophet's private opinions are possible or not in the legal issues. According to our conclusion, the Prophet's private opinions gave birth to *legal analogy* (qiyās), *customs*, and *earlier laws* –as they were documented later- in Islamic legal methodology. Mainly, we examined the literature by asking "what does legal evidence mean?" during the life of the Prophet.

Key Words: Evidence, *dalil*, Un-read revelation, *Wahy ghayr-i matluy*; juristic opinion, *ijtihad*, earlier laws, public interest, *maslahah*.

Giriş

Dini ilimlerin hepsinde olduğu gibi fıkıh usulü için de Kur'an tartışmasız en başta gelen delil ve kaynaktır. Onu açıklayan Hz. Peygamber'in tavrının kaynak değeri konusunda da ciddi bir görüş ayrılığı yoktur. Klasik dönemde yapılan tartışmalar Kur'an hükümleri ile Sünnet'in birbiri ile olan irtibatı noktasında "sübut" eksenini üzerinden yürümüştür. Kur'an ayetlerinin

¹ Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Öğretim Üyesi.

tespiti, muhafazası ve nesilden nesile orijinal haliyle ulaştırılması konusunda herhangi bir şüpheye mahal vermeyecek kesin kanaat hakim iken, özellikle *abad haber* nevinden olan sünnetin Hz. Peygamber'e aidiyeti, tespiti ve yorumlanması konularında fikhî mezheplerin oluşumuna ekti edecek kadar ciddi görüş ayrılıkları söz konusudur. Hatta sünnetin nakli ile ilgili bu tartışmaları Hz. Peygamber devrine kadar götürmek mümkündür. Ancak Kur'an ayetleri için böyle bir tartışma söz konusu değildir.

Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in beyanı ile Kur'an ayetleri, her ne kadar Hz. Peygamber'in fem-i muhsininden sadır olsa da, tamamıyla ilahi beyandır; katıksız vahiydir. Bu noktada sünnetin aynı konuma sahip olup olmadığı tartışmalıdır. Onu Kur'an vahyi ile aynileştirme düşüncesinde olanlar; Kur'an'a bağlı olarak ikincil dereceden vahiy olduğunu söyleyenler; sünnet'i Kur'an vahyinden ayrı bir delil olarak ele alanlar; ve sünnet'i kendi içerisinde tasnife tabi tutup bazısını vahyin dışında değerlendirenler de vardır. Hz. Peygamber'in beşeri yönünü dikkate alarak sünnetin kaynak değeri üzerinde yorum yapan fakihler onun tasarruflarını "peygamber" olarak yaptıkları ile "beşer" olarak yaptıkları şeklinde iki ana kategoride incelerler. Bu son nokta esasında sünnet'in kaynak değeri ile ilgili tartışmaların mihrini oluşturur. Hz. Peygamber'in içtihad edip etmediği tartışması da bu zemin üzerinde yapılır.

Hz. Peygamber bir beşer olarak peygamberlik vazifesini ifa ettiği için elbette onun beşeri yönünü muhafaza ederek vahye muhatap olması inceleme konusu olacaktır. En temel kaynak olan Kur'an'ın, Hz. Peygamber'in ilahi vahye muhatap olmasıyla birlikte onun beşeri yönüne de vurgu yapması bu tartışmada yönlendirici olmuştur. Hatta bu konunun tartışılmasında Hz. Peygamber'in Kur'an ayetleri ile kendi sözlerini birbirinden titizlikle ayırması da önemli etkenler arasındadır. Ancak bir yandan, bazı Kur'an ayetlerinin Hz. Peygamber'in her sözünün vahiy olduğu şekilde yorumlanmasına müsait olması, diğer yandan ilahi vahiy ile kendi sözlerini birbirinden ayıran bir peygamber portresi elbette fıkıh usulcülerinin dikkatini çekecek kadar önemlidir. Birinci yaklaşımı benimseyenlere göre bu konuda tartışmaya devam etmek yersizdir. Hz. Peygamber'in beşeri yönünü de dikkate alarak konuyu inceleyenler için ise hangi davranışlarının beşerî, hangi davranışlarının peygamberî olduğu konusunu açıklığa kavuşturacak net tasnifler yapılmış değildir.

Biz bu çalışmamızda Hz. Peygamber'in kayda geçmiş tasarruflarından bazılarında –beşerî veya peygamberî tartışmalarına girmeden- fıkıh usulü ilminin altyapısını oluşturan esasların nüvelerini bulmaya çalışacağız. Özellikle sonradan oluştuğu haliyle usulün en temel ünitesi olan *şer'î deliller* ve buna ilhak edebileceğimiz diğer delilleri Hz. Peygamber'in tasarrufları üzerinden anlamaya çalışacağız. Maksadımız Hz. Peygamber'in tasarruflarını peygamberî-beşerî tasnife tabi tutmak değil, bu tartışma üzerinden Hz. Peygamber'in hukuki tasarruflarını fıkıh usulü disiplini üzerinden anlama ve anlamlandırma gayretidir.

Kanaatimizce sonradan formüle edilmiş ve detayları belirlenmiş olan fıkıh usulü ilminin nüvelerine Hz. Peygamber'in tasarruflarında rastlamak mümkündür. Hatta sonraki gelişimini de dikkate alarak söyleyecek olursak Hz. Peygamber dönemi fıkıh usulü ilminin embriyotik safhalarını oluşturur.

TARİHİ ARKA PLAN

Fıkıh usulü bir bilim dalı olarak hicrî ikinci asrın sonlarına doğru görünür hale gelmeye başlamış ve tedvini beşinci asrın sonları ile altıncı asrın başlarına kadar uzanan bir devrede tamamlanmıştır. Söz konusu devirde usule ait hemen hemen her bir meselenin esasları ve şartları belirlenmiş; bu ilmin kaideleri ve gerekli ıstılahları tayin edilerek fıkıh usulü müstakil bir ilim dalı haline getirilmiştir.² Fıkıh usulünün tedvin döneminde geçirdiği evreleri ilgili yazılı kaynaklardan takip etmek mümkündür.³ Ancak tedvin öncesi Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn dönemlerini kapsayan erken dönemde ise fıkıh usulünün ne zaman ortaya çıkmaya başladığı ve konuyla ilgili terminolojinin nasıl oluştuğuna dair tablo bu kadar net değildir. Ayrıca, bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla bu dönem ile ilgili müstakil çalışma yok denecek kadar azdır. Konu, genellikle fıkıh usulü kitaplarının giriş kısmında veya hukuk ve teşri tarihi ile ilgili çalışmaların ilgili bölümünde yer alır.

İslam öncesi dönemde Hicaz bölgesinde yaşayan Arap toplumunda - kabile kültürüne dayalı bazı kurallar hariç- örgütlü bir siyasi otoriteye dayalı organize olmuş bir hukuk sisteminin bulunmaması fikhın ve ona ait usulün oluşum sürecini uzatan amillerden biri olması muhtemeldir.⁴ Bu bölgede ilk defa devlet otoritesini kuran ve hukukun arkasına devlet yaptırımını koyan Hz. Muhammed (s.a.s.) dir. O, aldığı vahye istinat ederek İslam'ın hukuk sistemini kurarken belirli bir metot takip etmiş, fakat şartlar ve konumu gereği metodolojiden ziyade uygulamayı esas olarak usulün ilmî bir disiplin haline getirilmesini sonraki nesillere bırakmıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in uygulamalarında fıkıh usulünün temel esaslarına dair işaret ve nüveler bulmak mümkün olmakla beraber, kanaatimizce, bu devirde fıkıh usulünün sonradan geliştiği şekilde tesis edildiğini söylemek mümkün değildir.⁵

² Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh*, s. 44.

³ Genellikle fıkıh usulünün tedvininin müçtehit imamlarla başladığı görüşü hâkimdir. Bu konuda elimize ulaşan ilk eser olma özelliğini koruyan İmam Şafî'nin *er-Risale* adlı eseridir. (Ferid Ensari, *Usûl Terminolojisi*, s. 155-156).

⁴ Schacht, "Pre-Islamic Background", s. 29; Hashmi, "Islamic Jurisprudence", s. 9, 15, 61-62.

⁵ Apaydın'a göre de müçtehit imamlar dönemi öncesi "...bugün bizim anladığımız manada bir fıkıh usulünden bahsedilemez." (H. Yunus Apaydın'ın Gazâlî'nin *Mustesfâ'sına İslam Hukukunda Deliller* adıyla yaptığı çevirinin "Giriş" kısmı, s. vi). Karaman ise meseleyi bir adım daha ileri götürerek Hz. Peygamber devrindeki fikhî faaliyetleri şöyle ifade eder: "Gerek usulün ve gerekse fûrû'un temelleri, Hz. Peygamber devrinde atılmıştır. Hatta esas itibarıyla tamamlanmıştır." (Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 56).

Meseleye kronolojik bir perspektifle yaklaşacak olursak, Hz. Peygamber devrini, fıkıh usulünün oluşumunun çekirdek dönemine benzetilebiliriz.⁶ Diğer bir ifadeyle, yapısal mevcudiyeti olmakla birlikte işlevi sonra ortaya çıkacak şekilde programlanmıştır. Fıkıh usulünün ilk temellerinin yoğun olarak ortaya çıkmaya başlaması hukuki uygulamaların ağırlık kazandığı Medine dönemine rastlar.⁷ Hz. Peygamber, dinî hükümleri bir yandan talim edip diğer yandan uygularken, bu ahkâmın sonradan sistemeleştirildiği şekliyle rükün ve şartlarını belirtmeksizin onları emir, nehiy, tavsiye veya uygun görmeme şeklinde ortaya koymuştur. O, bu tasarruflarının hukukî anlamda ne ifade ettiğini etrafındaki insanların anlayışına bırakmıştır.⁸ Ancak bir meselede karar verirken esas aldığı delilleri de etrafındaki insanların anlayacağı şekilde ifade etmekten de çekinmemiştir.

DELİLLER

Hz. Peygamber, İslam dininin aslını teşkil eden ilahi vahyi, etrafındaki insanlara ileten ve onlara açıklayan yegâne kişidir. Sahabe-i kiram, Bakara, Âl-i İmran, Nisa, Maide, Enfal, Tevbe, Nur ve Ahzab gibi ahkâm ayetlerini içine alan sureleri Hz. Peygamber'den işitmiş; namaz, oruç ve hac gibi ibadetlerinin nasıl ifa edileceğini de yine onun ağzından duymuş ve uygulamayı görmüşlerdir. Dolayısıyla şer'î ahkâmın kaynağı konusunda vahiy ve Hz. Peygamber'in açıklama ve uygulamalarının delil olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.⁹ Vahiy

⁶ A. Hallâf'a göre İslam'ın teşri tarihini dörde ayırır. İlki Hz. Peygamber dönemi olup teşri ve tekvin dönemidir: 610-632. İkincisi sahabe devri tefsir ve tekmil dönemidir: Hicri 11-90. Üçüncü devir tedvin ve Müctehit İmamlar dönemidir: gelişme ve teşriin meyvelerini verdiği dönem: Hicri 100-250 hatta 350'ye kadar uzanır. Dördüncü devir ise taklit ve donukluk dönemidir. Hicri dördüncü asrın ortalarında başlar. Ne zaman sona ereceğini ancak Allah bilir. (Hallâf, *İlm-i Usûl-i Fıkıh*, 219)

⁷ Köse, "İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Dönemleri" s. 43. Müsteşrik Shelomo Dov Goitein'e (ö. 1985) göre, İslâm Hukuku Medine döneminin ikinci yarısında, hicrî 5. yıldan sonra doğmuştur. O zamana kadar Hz. Peygamber neredeyse hukukî meselelerle dini bir perspektifle ilgilenmemiştir. Goitein bu iddiasını Mâide, 5: 42-51 ayetleriyle destekler. "... Eğer sana gelirlere ister aralarında hükmü ver, ister onlardan yüz çevir..." ayetiyle artık Hz. Peygamber'in Yahudiler tarafından da bir *hakem* olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Goitein'e göre bu ayetin nazil olmasına kadar Hz. Peygamber, yargı ile ilgili faaliyetleri peygamberlik vazifesinin bir parçası olarak değerlendirmiyordu. Fakat bundan sonra hukukî alanda da aynı inanç alanında olduğu gibi *câbilî ahkâm* terk edilip yerine İslâm'ın öğretileri konmalıydı. Goitein'in bu tespiti, bazı eleştirilecek yanları olmakla birlikte, İslâm Şeriati fikrinin Kur'an sonrası dönemde ortaya çıktığını hatta onun kopya bir hukuk olduğunu iddia eden başta Adrian Reland (ö. 1718) ve onun takipçisi Ignaz Goldziher (ö. 1921) ile bazı yönleriyle Joseph Schacht (ö. 1969)'a bir cevaptır. Goitein'in bu tezine göre, İslam fıkı ve ona ait usulün temelleri bizzat Hz. Peygamber döneminde ortaya konmuştur. (Ulrike Mitter, "Unconditional Manumission of Slaves", s. 116 ve dipnot 4; Goitein, "The Birth Hour", s. 72-73)

⁸ Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh*, s. 16.

⁹ Cessâs, *el-Fusûl*, II, 27-42; Şatîbî, *Muvâfakât*, IV, 180, 296-308; Hallâf, *İlm-i Usûl-i Fıkıh ve Tarihü't-Teşri*, s. 220.

ve onu açıklayan kendi tasarruflarına ilaveten, sahabenin tavır, davranış ve sorularıyla ilgili olarak Hz. Peygamberin yorum ve değerlendirmelerde bulunduğu da bir gerçektir. Bu noktadan hareketle Seyyid Bey, “Hz. Peygamber devrinde deliller, Kur’an, Sünnet ve kıyas olmak üzere üç tanedir” hükmüne varır, hatta o devirdeki fıkıh usulünü bu üç meseleden ibaret görür.¹⁰ Her ne kadar Kur’an tabiri yerine bazen “vahiy” ifadesi kullanılsa ve “sünnet” ifadesi nadiren kullanılmış olsa da Hz. Peygamber devrinde “kıyas” kavramı tedvin devrinde anlaşıldığı şekilde henüz sistemleşerek terim anlamlarını kazanmamıştır.

Hz. Peygamber’in davranışlarıyla ilgili rivayetlerden anladığımız kadarıyla o dönemde “vahiy” dinî bir meselede en başta gelen belirleyici bir delildir. Hz. Peygamber hem ilahi vahyi insanlara ulaştırma hem de onu açıklamakla görevlendirilmiş bir elçi olduğu için uygulama esnasında yeni ortaya çıkan detaylar konusunda yorum yapıp hüküm veriyordu. Bu yapıya göre, Hz. Peygamber devrinde delilleri şöyle sıralamak mümkündür: en başta vahiy; sonrasında o vahyin açıklanması, *tebyin*; bu esnada vahye benzeyen yorumlar *vahy-i gayr-i metlûn*; kaynağının içtihad/kıyas olup olmadığı tartışmalarına konu olan Hz. Peygamber’in bazı uygulamaları ile nihayetinde bütün bu saydıklarımızın dışında kalan diğer deliller. Kur’an ayetleri dışında kalan Hz. Peygamber’in bütün uygulama ve açıklamalarını “sünnet “ delili kapsamında değerlendirmek de mümkündür. Ancak bu tasnif sonraki dönemlerde ortaya çıkmış bir anlamlandırma biçimi olduğu ve sahabenin konuya yaklaşımını yansıtmadığı için biz bir önceki sınıflandırmayı esas alarak konumuzu işleyeceğiz.

Hz. Peygamber hayatta iken herhangi bir problemle karşılaşan sahabe konuyu O’na arz etmiş ve cevap beklemiştir. Hz. Peygamber de, ya kendisine vahyedilen Kur’an ayetiyle veya bir peygamber olarak Allah’ın kalbine ilham ettikleri ile ya da aklı, hissi ve takdiriyle konuyu açıklığa kavuşturmuştur.¹¹ Hz. Peygamber tarafından değerlendirilen konu, hurma ağaçlarının bakımı veya savaşta ordunun konuşlanma stratejisi gibi dünyevî bir mesele olur ve Hz. Peygamber de konu ile ilgili vahiyyle değil kendi düşüncelerinden hareketle karar verdiğini bildirirse, o zaman sahabe de kendi görüşünü uygun bir biçimde ortaya koymuştur. Sahabenin bu tavrı Hz. Peygamber’in beşeri ifadeleri üzerine bir yorumdur ve Hz. Peygamber’in vahiy olmaksızın da hüküm koyduğuna işaret eder. Ancak sahabe Hz. Peygamber’in vahiy ile hareket ettiğini veya vahyi bir peygamber olarak beyan ettiğini gördüğü anda artık o vahiy herkes için her halükarda kesin ve belirleyici bir delildir.

¹⁰ Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkah*, s. 19.

¹¹ Hallâf, *İlm-i Usûl-i Fıkah ve Tarîhu’t-Teşrî*, s. 221, 222.

I. Vahiy

Vahiy denince o dönemde ilk akla gelen şey Kur'an'ı Kerim'dir. Kur'an, kendisinin tamamen ilahi vahiy ve birinci dereceden delil (kaynak) olduğunu farklı ayetlerde ifade etmiştir. Aynı şekilde O, Hz. Peygamber'e de kendisine vahyedilene eksiksiz tebliğ etmesi gerektiğini vurgulamıştır: *"Ey Peygamber, sana Rabbinden indirilene tebliğ et..."* (Maide, 5:67). Benzer bir şekilde Kur'an, hüküm verme konusunda en önemli kaynağın yine bu ilahi vahiy olduğunu Hz. Peygamber'e bildirmiştir: *"... Aralarında Allah'ın sana indirdiği ile hükmet. Sakın onların keyiflerine uyma..."*(Maide, 5: 49); *"Allah'ın sana gösterdiği şekilde insanlar arasında hükmedesin diye sana Kitab'ı hak ile indirdik; bاینlerden taraf olma."* (Nisa, 4:105); *"(Ey Muhammed) Sana da o Kitab'ı (Kur'an'ı) hak, önündekileri doğrulayıcı, onları gözetici olarak indirdik. Artık Allah'ın indirdiği ile aralarında hükmet ve sana gelen baktan ayrılıp da onların arzularına uyma..."* (Maide, 5:48).

Kur'an, nihayetinde vahyin en önemli kaynak olması meselesinin sadece peygambere ait bir husus olmadığını, bilakis bütün inananları kapsadığını şöyle ifade eder: *"Bu, sana, kendisiyle (insanları) uyarman için ve müminlere öğüt olarak indirilmiş bir kitaptır... Rabbinizden size indirilene uyun"* (Araf, 7:2-3); *"Ey insanlar! Size Rabbinizden kesin bir delil (Hz. Muhammed) geldi ve size apaçık bir nur (Kur'an) indirdik."* (Nisa, 4:174); *"Eğer yüz çevirseniz; bilin ki, ben, benimle gönderilene size tebliğ ettim..."* (Hud, 11:57); *"Andolsun, size içinde sizin için öğüt olan bir kitap indirdik..."* (Enbiya, 21:10); *"Andolsun, biz size açıklayıcı ayetler, sizden önce gelip geçenlerden bir misal ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için bir öğüt indirdik."* (Nur, 24:34) Görüldüğü gibi Kur'an, vahiy denince ilk akla gelen şeyin Kur'an olduğunu ve hüküm vermek için delillerin en başında geldiğini olduğunu başka bir yoruma müsaade etmeyecek şekilde açıkça ifade etmiştir.¹²

a. Kur'an

Hz. Peygamber değişik vesilelerle vahiyyle ilgili bir "delil" den bahsederken onun Kur'an olduğunu belirtmiştir. *"Kur'an senin lehine veya aleyhine delildir."*¹³ Hz. Peygamber'in bu sözünü "eğer onu okur ve emirlerine uyarsan faydasını görürsün, aksi takdirde senin aleyhine olur"¹⁴ şeklinde yorumlayabileceğimiz gibi, Kur'an'ın ona inananlar için en sağlam bir delil olduğu manasında anlamak da mümkündür. Zira Kur'an, Cenab-ı Hakk'ın gerçeği açıklamak için sivrisineği bile örnek vermektен çekinmeyeceğini belirttiikten sonra *"Allah O'nunla birçoklarını şaşırır, birçoklarını da yola getirir."* (Bakara, 2:46) ifadesiyle onun hidayete giden yolda delil olduğunu ortaya koyar. *"Biz de Kur'an'dan peyderpey öylesine indiririz ki müminler için O bir şifa ve rahmettir, zalimlerin ise ancak hasarını artırır"* (İsra, 17:88) ifadesi de yine Kur'an'ın

¹² Kattan, *Taribu't-Teşri'*, s. 41-43.

¹³ Müslim, *Sabih*, Taharet,1.

¹⁴ Nevevî, *Şerhu'l-Müslim*, III, 100.

hüccet olduğuna en açık delillerdendir. Hz. Peygamber bu noktaya işaret ederek “Allah bu kitap ile bazı kavimleri yüceltir; bazılarını da alçaltır” buyurmuşlardır.¹⁵ Aynı şekilde Hz. Ali’ye Peygamberimiz “Senin kavmin birbirleriyle münakaşa edecek” deyince Hz. Ali “Ya Rasülallah ne buyurursunuz?” deyince, O da: “Allah’ın kitabıyla hükmet.” demişlerdir.¹⁶

Bütün insanlık için rehber ve delil olan vahyin -Kur’an- korunup muhafaza edilmesinin önemine yine kendisi işaret etmiştir: “Hiç şüphesiz ki o zikri, Kur’an’ı Biz indirdik, onu koruyacak olan da Biz’iz” (Hicr, 15:9). Hz. Peygamber hayatta iken ilahi vahyi -Kur’an- yazdırmış¹⁷ ve onun muhafazasına ayrı bir önem vermiştir. Hatta ilahi vahyin beşeri sözlerle karıştırılma ihtimalini ortadan kaldırmak için kendi sözlerinin yazılmasına bile çoğu zaman müsaade etmemiştir.¹⁸ Hz. Peygamber’in bu tutumundan çıkardığımız mana şudur: Kur’an ile Hz. Peygamberin açıklamaları yan yana geldiğinde Kur’an vahiy, Hz. Peygamber’in sözleri ise onu açıklamakla birlikte vahiyle karıştırılmaması gereken, nispeten ikincil dereceden değere sahip ifadelerdir. Hz. Peygamber’in sözlerinin en azından belli bir süre yazılmamasında, bu ayırımın bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılmasının etkili olduğu kanaatindeyiz. Zira Hz. Peygamber: “Benden bir şey yazmayın. Kim benden Kur’an’dan başka bir şey yazdı ise onu imha etsin. Benden (sözlü) bir şey nakledebilirsiniz, bunda bir beis yok...”¹⁹ buyurmuşlardır.

Diğer yandan Hz. Peygamberin “Kim bile bile bana yalan (bir söz) isnat ederse cehennemden yerine hazırlansın”²⁰ hadisi sahabe sonrası dönemlerde O’nun sözlerinin muhafazası konusunda titiz olunması gerektiği şeklinde algılanmıştır. Fakat, Hz. Peygamber’in bu sözünü birçok sahabe O’nun sözlerini muhafazadan ziyade kendilerinin hadis naklinde titiz davranmaları gerektiği şeklinde anlamışlardır. Mesela, Abdullah b. Zübeyr babası Zübeyr b. Avvam’a şöyle sormuştur: “Niçin senden İbn Mes’ud ve diğer insanlardan işittiğimiz gibi (çok sayıda) hadis rivayeti duymuyoruz?” deyince, Zübeyr ona şöyle cevap vermiştir: “Ben Müslüman olduğumdan beri onun yanından ayrılmadım. Ancak ben ondan ‘Kim benim üzereme yalan söylerse cehennemden yerine hazırlansın’ (sözünü)

¹⁵ Müslim, *Sabîh*, Müsafırun, 269.

¹⁶ Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Evsât*, II, 29.

¹⁷ Buhârî, *Sabîh*, Tefsir 163; Vahiy esnasında Hz. Peygamberin halinin tasviri için bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, s. 77-80.

¹⁸ Müslim, *Sabîh*, Zühd, 16; Mahmud, *es-Sünnetü fi’l-Teşri’*, s. 35-38. Sünnet’in yazıya geçirilmesi için bkz. M. Hamidullah, “Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini” çev. Nafiz Danışman, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV, sayı. III-IV, (1955) ss. 1-7; James Gorbon, “Hadisin Tedvin ve Tasnifi,” çev. Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, cilt: XII, sayı: 1, s. 119-133; Cemal Ağırman, “Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitabet Meselesi,” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, cilt: V, sayı: 1, s. 155-168.

¹⁹ Müslim, *Sabîh*, Zühd, 16; Ahmed. b. Hanbel, *Müsned*, XVII, 149, 152;

²⁰ Ebu Yusuf, *Kitabu’l-Âsâr*, I, 207; Buhârî, *Sabîh*, İlim, 38; Müslim, *Sabîh*, Mukaddime, 3; Ebu Ebu Davud, *Sünen*, İlim, 4.

işittim” demiştir.²¹ Benzer bir konuşma Ebu Katade ile kızı arasında geçmiştir. Ebu Katade zikri geçen hadis sebebiyle hadis rivayeti konusunda ketum davrandığını açıklamıştır.²² Hz. Aişe, Ebu Hureyre’yi Hz. Peygamber’den yaptığı rivayetlerde dikkatli olmaya davet etmiştir.²³ Enes b. Malik, “Eğer hata etmeyeceğimden emin olsaydım Rasûlüllah’tan işittiklerimi size anlatırdım” buyurarak Hz. Peygamber’e yanlış bir söz isnat etmekten çekindiklerini açıklamıştır.²⁴ Sahabenin bu hassas tutumu Hz. Peygamber’e yanlış bir söz isnat etmektense susmanın daha hayırlı olduğu kanaatine varmış olmalarındandır.

Daha Hz. Peygamber hayatta iken yalan-yanlış isnatlarla onun nüfuzunu kullanmak isteyen kişilerden de bahsedilir. Ma’mer b. Raşid’in tahrir ettiği bir rivayette: Bir adam Ensar’ın yaşadığı bir köye gitti ve: “Beni Hz. Peygamber gönderdi ve falanca kadın ile beni evlendirmenizi emretti” dedi. Bu haber üzerine Ensar durumu Rasûlüllah’a ulaştırdıncada adamın yalan söylemiş olduğu ortaya çıktı. Hz. Peygamber bunun üzerine kendisine yalan isnat etmenin cezasını bildiren sözü geçen hadisi söylediler.²⁵ Bu hadisin *sebeb-i viirudu*, ele aldığımız haberlerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber’e söylemediği bir sözü isnat etme gayretinin önüne geçmektir. Hz. Peygamber, bu sözü ile söylemediklerinin kendisine izafe edilmesinin önünü kesmiştir. Hal böyle olunca, Hz. Peygamber’in Kur’an’ın muhafazasına gösterdiği titizliği kendi sözlerine göstermediği ortaya çıkmaktadır. Veda Hutbesinin sonunda “*Burada hazır bulunanlar, bulunmayanlara tebliğ etsin*”²⁶ emri de sözlerinin muhafazasından ziyade duyurulması ile ilgilidir şeklinde yorumlanabilir. Dolayısıyla İslam dininin korunması ve sonraki nesillere ulaştırılması gereken en temel kaynağının (delil) Kur’an olduğunu Hz. Peygamber bizzat söz ve fiilleriyle göstermiştir. O, Kur’an’ı hep ön planda tutmuş, kendi sözlerini ise onun bir açıklaması sadedinde ikinci dereceden delil olarak etrafındaki insanlara öğretmiştir.²⁷

Hz. Peygamber Veda hutbesinde Kur’an’ın dinin temel kaynağı ve kendi sözlerinin ondan sonra geldiğini ifade etmek için “*sizce Allah’ın kitabını emanet ediyorum; ona sarıldığımız sürece doğru yoldan sapmazsınız*”²⁸; “*Sizce iki şey*

²¹ Buhârî, *Sabîh*, İlim, 38; Ebu Davud, *Sünen*, İlim, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 30, 42; İbn Ebi Asım, *el-Âhâd ve’l-Mesânî*, I, 162

²² Buhârî, *el-Edebu’l-Müfref*, I, 311, 488.

²³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVI, 424.

²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XX, 166.

²⁵ Ma’mer b. Raşid, *el-Câmi*, XI, 261; Tahâvî, *Şerhu Muşkili’l-Âsâr*, I, 352-359.

²⁶ Buhârî, *Sabîh*, İlim, 9, 10, 37, Edâhi, 5, Hac, 132; Müslim, *Sabîh*, Kasâme, 29, 30; Ebu Davud, *Sünen*, Tatavvu, 10.

²⁷ Burada Sünnet’in Kur’an’dan bağımsız olup olmadığı meselesine girmiyoruz. Bu konu için bkz. Hayri Kırbaoğlu, *İslâm Düşüncesinde Sünnet: Yeni Bir Yaklaşım*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1993; Mürteza Bedir, “Kitap Tanıtımı,” *İslâm Düşüncesinde Sünnet: Yeni Bir Yaklaşım* (ve diğer eserleri), M. Hayri Kırbaoğlu, Ankara: Fecr Yayınları, 1993. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2003, sy. 9, ss. 111-128.

²⁸ Müslim, *Sabîh*, Hac, 19; İbn Mace, *Sünen*, Menâsik, 84; İbn Hibban, *Sabîh*, I, 309.

birakıyorum, onun biri değerinden büyüktür: Allah'ın Kitabı ve sünnetim"²⁹ ifadeleriyle Kur'an'ın delil sıralamasında sünnetten önce geldiğini ifade etmiştir. Bazı rivayetlerde "sünnetim" lafzı yerine "ehl-i beytim" veya bazen de her ikisini de ifade eden ifadelere de rastlanmaktadır.³⁰ Dolayısıyla Hz. Peygamber, birebir vahiy olan Kur'an'ın mutlaka uyulması gereken delil olduğunu ve kendi açıklamalarının ise ondan sonra geldiğini son bir kez daha dolaylı olarak teyit etmiştir.

b. Kur'an'ın Açıklanması: Tebyin

Her ne kadar Hud Suresi'nin ilk ayetinde Kur'an'ın "... Her şeyden haberdar olan (Allah) tarafından ayetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır" ifadesiyle açıklandığından bahsedilse de, Hz. Peygamber'in de Kur'an'ı açıklamakla görevlendirilmiş olduğu "...Sana da ey Resulüm bu zikri indirdik ki insanlara indirileni kendilerine açıklayasın..." (Nahl, 16:44)³¹ ayetiyle açıkça belirtilmektedir.³² Bu ayete göre Hz. Peygamber sadece bir nakilci değil, aynı zamanda Allah'ın hükümlerini sözlü veya fiili olarak açıklama, yorumlama ve uygulamada örnek olmak durumundadır.³³ Diğer bir ifadeyle O, vahyin tebliği yanında bir de onun uygulanabilmesi için detaylandırılması ve açıklanmasıyla görevlidir, *tebyin*. Özellikle namaz, oruç, zekât ve hac ibadetlerinde Hz. Peygamber'in yaptığı açıklamaların Kur'an'da değil onun sünnetinde yer alması bu izahların onun tebyin görevi ile ilgili olduğunun açık delilidir.

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı açıklamakla da görevli olması durumunu, "Allah'a ve onun Rasulüne itaat edin"; "Kim Rasül'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur"; "Peygamber size ne verdiyse onu alın..."³⁴ gibi ifadelerle beraber değerlendirdiğimizde O'nun beyanının da dikkate alınması gerektiği ortaya çıkar. Zaten Hz. Peygamber de kendi açıklamalarının da ümmeti için bağlayıcı olduğunu şöyle ifade etmiştir: "Size yasakladığım şeylerden kaçınınız. Emrettiğim şeyleri ise gücünüz nispetinde yerine getiriniz."³⁵ Sahabenin huzurunda "Diretenler hariç ümmetimden herkes cennete girecektir" deyince sahabe "diretenler kim" diye sormuş, O da "Kim bana itaat ederse cennete girer, kim bana isyan ederse direktmiş olur"

²⁹ İmam Malik, *Muvatta*, Hac, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XVII, 309, XVIII, 104; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 171, 172.

³⁰ Ahmed b. Hanbel, *Fadâilü's-Sahabe*, II, 786; Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, V, 13; Hâkim, *Müstedrek*, I, 172.

³¹ Aynı surenin 64 ayeti ile Al-i İmran 187. ayeti de bu konu ile ilgilidir.

³² Hz. Peygamber'in Kur'an'da zikredilen diğer görevleri arasında, Allah'ın ayetlerini tilavet, kitabı ve hikmeti insanlara öğretmek ve onları kötülük ve günahlardan arındırmak gibi vazifeleri de vardır. (Bakara, 2:129; Al-i İmran, 3:164; Cuma, 62:2) Ancak bu saydıklarımız konumuz ile dolaylı olarak ilgili olduğu için onların üzerinde durmadık.

³³ Komisyon, *Kur'an Yolu*, III, 402. Benzer yorumlar için bkz: Taberî, *Tefsir*, XVII, 209; Razi, *Tefsir*, XX, 211-212; İbn Kesir, *Tefsir*, IV, 574.

³⁴ Maide, 5:92; Nisa, 4:65, 80; Al-i İmran, 3:31; Haşr, 59:7; Ahzab, 33:36; Nur, 2:63.

³⁵ Buhârî, *Sabîh*, İtisam 2; Müslim, *Sabîh*, Fadâil 130; Nesai, *Sünen*, Hac 1.

buyurmuşlardır.³⁶ Sahabe-i kiram da hüküm çıkarmada Kur'an'ın yanı sıra Hz. Peygamber'in beyanına da başvurmanın gerekli olduğu hususunda fikir birliği içinde olmuşlardır. Hatta onların bu konuda icma etmiş olduklarını söylemek de mümkündür.³⁷

Görüldüğü gibi hem Kur'an hem de Hz. Peygamber'in kendisi, tebliğinin yanında beyanının da bağlayıcı olduğu konusunda gerekli uyarıları yapmıştır. Ancak "O'nun her türlü fiili, sözü ve davranışı aynı kuvvette bağlayıcı mıdır?"; "Sözü ile fiili arasında fark var mıdır?" gibi sorular fukahayı meşgul etmiştir. Zahirî ekolünden İbn Hazm (ö. 456/1064) Hz. Peygamber'in sözlü beyanlarını –o söz aksi bir durum içermedikçe- vücutiyyet; fiili uygulamalarının –o fiil bir emrin yerine getirilmesi veya onun beyanı olmadıkça- nedb; ikrarının ise sadece mubahlığa delalet ettiği şeklinde bir yorumlama yolunu tercih etmiştir.³⁸ Şafii ekolünden Gazali (ö. 505/1111) konuya dolaylı olarak değinmiş,³⁹ klasik dönem Hanefî usulcülerinin fiilî uygulamalarının bağlayıcılığı konusunda detaylı mütalaaalar ortaya koymuşlardır.⁴⁰ Cessâs (ö. 370/980), Hz. Peygamber'in fiilleri ile sözlerini birbirinden ayrı ele almıştır. Hz. Peygamber'in fiillerini ahkâm açısından vacip, mendup ve mubah olarak üçe ayırdıktan sonra bunlardan birine delalet etmeyen bir yolla sadır olan fiiller konusunda âlimlerin ihtilaf ettiğini belirtmiştir. Kerhî'ye (ö. 340/951) atfettiği görüşe göre Hz. Peygamber'in fiillerinin *vücub*, *nedb* veya *ibâhaya* delalet etmeleri ancak harici bir delille sabit olur.⁴¹ Debûsî (430/1038), *Takvîmu'l-Edille*'nin "Ef'âlü'n-nebi" bölümünde Hz. Peygamber'in kasten yaptığı fiillerini vacip, müstehap, mubah ve zelle olmak üzere dörde ayırarak uyku ve hata gibi fiilleri ilâhî hitaba dâhil olmadığı gerekçesiyle dışarıda tutmuştur.⁴² Hz. Peygamber'in sözlü tasarruflarının içeriğini esas almışlar, onların bağlayıcılığını tartışmamışlardır.

Diğer bir sorgulama da söz ve fiillerinin keyfiyeti ile ilgilidir. Hz. Peygamber, hangi davranışlarını bir peygamber sıfatıyla yapmış ve hangileri bu vasfın dışında kalmıştır? Dinî-dünyevî, nebevî-beşerî veya kazaî-siyasî her türlü açıklama ve yorumu da aynı şekilde bağlayıcı mıdır? Sünnetin bağlayıcılığının tespit edilmesi de diyebileceğimiz bu mesele erken dönemden itibaren gündemde olmuş hatta Buhârî (ö. 256/870) *Sabîb*'inde babları tasnif ederken

³⁶ Buhârî, *Sabîb*, İ'tisam, 2.

³⁷ Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s. 80.

³⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 6.

³⁹ Gazali, *el-Mustasfa*, I, 274, 290, 378.

⁴⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, III, 215-216, 228; Debusî, *Takvîmu'l-Edille*, s. 247-248. Serahsî, *Usûl*, II, 83. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: Ünal, "Hanefî Usulcülere Göre Hz. Peygamber'in Fiilleri", s. 191-199; Hacıoğlu, "Cessâs'ın Hadis İlmindeki Yeri", s. 234-249; Şimşek, "İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in Tasarrufları", s. 60-90; Nadiye Şerif el-Ömerî *İctihadu'r-Rasûl*, Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1987.

⁴¹ Cessâs, *el-Fusûl*, III, 228; Acar, *Hanefî Usûlü*, s. 100.

⁴² Debûsî, *Takvîmu'l-Edille*, s. 247-248; Acar, *Hanefî Usûlü*, s. 101.

bu hususu dikkate aldığıнын işaretlerini vermiştir.⁴³ M. Şimşek'in tespitine göre *Te'vîlü Muhtelifi'l-Hadîs* adlı eserinde çok başarılı olmasa da bu konuda ilk defa tasnif yapan kişi İbn Kuteybedir (ö. 276/889).⁴⁴ Sonrasında eş-Şifâ adlı eserinde konuyu ele alan Kadı İyaz'ın (ö. 544/1149) tasnifi dikkat çeker. Karaman'ın tespitine göre, Kadı İyaz'ın tasnifi aslında dolaylı bir tasniftir. Konuyu "sünnete saygı" kapsamında ele alırken münasebet dolayısıyla sünneti tasnife tabi tutmuştur.⁴⁵ Yine de Hz. Peygamber'in davranışlarını *dinî* ve *dünyevî* olarak tasnif etmesi önemlidir.⁴⁶

Her ne kadar H. Karaman, "Şihabuddin Ahmed b. İdris el-Karâfi'ye (ö. 684/1285) kadar Hz. Peygamber'in davranışlarının bağlayıcılık bakımından ilmî tasnifini açıkça ve detaylıca yapan olmamıştır"⁴⁷ dese de, M. Şimşek, Hz. Peygamber'in *tasarruflarını* hukukî olarak ilk önce tasnif eden kişinin Karâfi'nin hocası olan İzzüddin b. Abdisselâm (ö. 660/1262) olduğunu söyler. Şimşek'e göre Abdisselâm'ın tasnifi "Karâfi'deki kadar sistemli izahlar içermese de hocası olması münasebetiyle Karâfi'nin taksimini etkilediği ve onun taksimine zemin hazırladığı" kanaatindedir.⁴⁸ Abdisselâm konuyu dolaylı ve özet olarak ele almıştır. Herhangi bir kimsenin tasarruflarını sınıflandırırken onun en bariz sıfatıyla vasıflandırılması gerektiğini bildirdiği yerde bu görüşünü desteklemek için Hz. Peygamber'in tasarruflarını dinî hükmü ortaya koyma (fetvâ), yargı (kazâ, el-hükm) ve devlet başkanlığı (imâmet) olmak üzere üçe ayırmış ve bunlarla ilgili birer örnek vermekle yetinmiştir.⁴⁹

Öncelik ister Abdisselâm'a ister onun öğrencisi Karâfi'ye verilsin, Karâfi Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini bağlayıcılık açısından ele alıp daha detaylı bir şekilde ayırma tabi tutan kişidir. Ona göre, Hz. Peygamber, faaliyetlerini icra ederken "peygamber", "müftî", "hâkim" ve "lider" olmak üzere dört sıfat ile ifa eder. Bu vasıflara bağlı olarak Hz. Peygamber'in söz ve fiillerini bizzat vahiy, fetva, hukukî ve idarî tasarruflar olarak düzenler. Karâfi'ye göre O, peygamber olarak vahyi tebliğ eder, müftî olarak da vahyin tebyinini yerine getirir. Bu iki vasıfla yaptıkları kıyamete kadar ümmeti bağlayıcıdır. Hâkim ve idareci olarak yaptıkları ise o andaki mevcut şartlara göre hükümler olduğu için öncekiler kadar bağlayıcı değildir. Karâfi burada vahiy olan söz ve fiiller ile vahiy olmayana birbirinden ayırmaktadır.⁵⁰ "O (arzularına göre) *bevedan*

⁴³ Buhârî, *Sabîb*, İtisam, 4.

⁴⁴ Şimşek, "Hz. Peygamber'in Tasarrufları", s. 60-63.

⁴⁵ Karaman, "Rasulullah'ın Davranışları", s. 131-133.

⁴⁶ Şimşek, "Hz. Peygamber'in Tasarrufları", s. 67.

⁴⁷ Karaman, "Rasulullah'ın Davranışları", s. 135.

⁴⁸ Şimşek, "Hz. Peygamber'in Tasarrufları", s. 68.

⁴⁹ Abdisselâm, *Kavâ'id*, II, 120-121; Şimşek, "Hz. Peygamber'in Tasarrufları", s. 67.

⁵⁰ Karâfi, *el-Furûk*, I, 357-362; Jackson, "Prophetic Actions", s. 71-77; (Karâfi'nin *Kitabu'l-İhkâm fî Temyîzi'l-Fetâvâ ani'l-Abkâm ve Tasarrufâtî'l-Kâdi ve'l-İmam* adlı eserinden naklen); Karâfi'nin bu dörtlü tasnifini modern dönem araştırmacılarından M. Tahir b. Âşûr 12'ye çıkararak

konuşmaz. O (nun konuşması kendisine) vahyedilenden başkası değildir.” (Necm, 52: 3-4) ayetleri her ne kadar Mekke müşriklerinin Kur’an hakkındaki temelsiz iddialarına bir cevap mahiyetinde inmiş olsa da,⁵¹ burada Hz. Peygamber’in söz ve fillerinin kastedildiğini düşünerek O’nun her bir söz ve fiilinin ayırımı tabi tutmadan vahiy olduğunu kabul edenler de vardır.⁵²

c. Vahy-i Gayr-i Metlûv: “Hikmet”

Hz. Peygamber’in sağlığında olmasa da, sahabe döneminde O’nun tasarruflarının mahiyeti konusu üzerinde bazı yorumlar yapılmıştır. Abdullah b. Abbas’a isnad edilen “Kur’an’dan başka vahiy yoktur”⁵³, Amr b. Ma’dikerib’in rivayet ettiği “... Bana (Rasûlüllah) Kur’an ve onun benzeri verildi...”⁵⁴ ve “Allah bana sizin alçak gönüllü olmanızı vahyetti”⁵⁵ vb. rivayetler yanında kabir azabı ve recm cezası gibi konularda Kur’an’dan başka Hz. Peygamber’e vahiy geldiğine dair ifadeler bulunan haberler vardır.⁵⁶ Bu rivayetleri bir yönüyle formüle eden tâbiinden Ubeyd b. Umeyr’e ait “Peygamberlerin rüyaları vahiydir”⁵⁷ ifadesi konunun tabii döneminde de tartışıldığını gösterir.⁵⁸ Hz. Peygamber’in fiil ve tasarruflarının vahiy ile ilgisi ve bu münasebet üzerinden bağlayıcılığının tartışılması tabii olarak bu konu ile ilgili olabilecek Kur’an ayetlerine müracaatı da kaçınılmaz kılacaktır.

Yukarıda değindiğimiz Hz. Peygamber’e itaati öğütleyen ayetler yanında kimi araştırmacılara göre, “Kur’an’ın bazı ifadelerinden (Bakara,

incelemiştir. Geniş bilgi için bkz: *Makâsıdu’ş-Şer’ati’l-İslamiyye*, Tunus: Neşru’ş-Şirketi’t-Tunusiyye lî’t-Tevzî, 1978.

⁵¹ Taberî bu ayeti “Muhammed bu Kur’an’ı kendi hevasından uydurmaz; O Kur’an Muhammed’e Allah tarafından vahyedilmiştir.” (Taberî, *Tefsir*, XXII, 497-498) şeklinde yorumlayarak burada konunun Kur’an olduğunu açıkça vurgulamıştır. Bu ayetlerin sebebi nüzulü “Müşriklerin Muhammed, aleyhisselatü vesselam, Kur’an’ı kendi uyduruyor demiş olmalarıdır.” (Elmalılı, Kur’an Dili, VII, 7567) Zaten bir önceki Tur suresinin sonu da yine Müşriklere benzer konulara verilen cevaplarla ilgilidir.

⁵² Kiyâ el-Harrâsî, *Abkâmu’l-Kur’an*, IV, 393; İbn Kesir, *Tefsir*, VII, 343; Cessâs, Hz. Peygamber’in olaylar hakkında içtihat etmesinin caiz olmadığına bu ayetle delil getirenlerin yanlışlıklarını ifade etmektedir. Onların mantığına göre Hz. Peygamber’in içtihadının da vahiyden sadır olduğunu kabul edecek olursak, o zaman O’nun içtihat ile varmış olduğu sonuç da vahiy olmuş olur. (Cessâs, *Abkâm*, V, 297) Böyle bir şeyi de kabul etmek mümkün değildir.

⁵³ Tahâvî, *Muşke’lî’l-Asâr*, XIV, 466-468.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVIII, 410.

⁵⁵ Ebu Davud, *Sünen*, Edeb, 48; Müslim, *Sabîh*, Cennet, 16.

⁵⁶ Kur’an dışında vahiy geldiğini belirten rivayetlerin tahlili için bkz. Bünyamin Erul, “Kur’an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Hadislerin Tahlili,” *İslâmiyyât*, c. I, s. 1, Ocak-Mart (1998) ss. 55-72; Nihat Hatipoğlu, “Hz. Peygamber (s.av.)’e Kur’an Dışında Vahiy Geldiğini Red Düşüncesine Yönelik Bir Alan Taraması-Tahlil ve Eleştiri,” *İslâmî Araştırmalar*, c. XXI s. 3-4 (1998) ss. 273-295; B. Erul, “Bir Alan Taraması: Vahy-i Gayri Metlûv Hakkında Bazı Mülâhazalar ve Bir Eleştirinin Eleştirisi,” *İslâmiyyât*, c. III, s. 1, Ocak-Mart (2000) ss. 161-184.

⁵⁷ Buhârî, *Sabîh*, Vudû’, 5; Sıfatu’s-Salat, 77.

⁵⁸ Erul, “Eleştirinin Eleştirisi,” s. 163.

2:143,187,231,239; Ahzab, 33:37; Haşr, 59:5; Kıyamet, 75:16-19; Cuma, 62:2; Alak, 96:9-10; Fetih, 48:15 vb.) Yüce Allah'ın Hz. Peygamber ile Kur'an vahyi dışında iletişim kurduğunun" anlaşıldığı kanaatindedirler.⁵⁹ İmam Şafî (ö. 204/819) "... Onlara kitap ve hikmeti öğreten ümmî bir Peygamber gönderen O'dur ..." (Cuma, 62:2) ve Bakara, 2:129, 159, 231; Nisa, 4:113 ayetlerinde geçen "kitab" ifadesinin Kur'an, "hikmet" in de Sünnet olduğunu ifade eder. Ayrıca diğer bir delil olarak da Hz. Peygamber'in hanımlarına hitaben nazil olan, "Evlerinizi okunan Allah'ın ayetlerini ve hikmeti hatırlayın..." (Ahzab, 33: 34) mealindeki ayette geçen "hikmet" kavramını ayetlerin okunmasına atfederek Sünnet'in okunması olarak yorumlayıp sünnetin de vahiy olduğuna işaret ettiğini belirtir.⁶⁰ Pezdevî'ye (ö. 482/1089) göre ise "hikmet" kelimesinin anlamı Şafî'nin iddia ettiği gibi değildir: "Kime hikmet verildi ise ona çok hayırlar verilmiştir." (Bakara, 2:269) ve "Rabbini hikmet ve güzle sözle çağır" (Nahl, 16:125) ayetlerinde de geçtiği üzere "hikmet" sözcüğü ilimlerin yarısını oluşturan fıkıh ve ona ait ilimlerdir.⁶¹

He ne kadar sahabe ve tabiin döneminde Sünnet'in de vahiy olduğunu belirten rivayetlerden bahsedilse de o dönemde henüz *vahy-i gayr-ı metluv* tabiri kullanılmamıştır. Bu bağlamda Hz. Aişe'ye atfedilen "vahyun yütlâ" ifadesinin mefhumu muhalifinden vahy-i gayr-ı metluv terimine atıfta bulunulmuş⁶² ve İmam Şafî'ye atfen sünnetin tilavet edildiğinden bahsedilmiş olsa da⁶³ bu tabir terim olarak erken dönem hadis mecmualarında geçmez. Görebildiğimiz kadarıyla, dördüncü asırdan itibaren Maturidî'nin (ö. 333/944) *Te'vilât*'ında⁶⁴ ve Hattâbî'nin (ö. 388/998) Ebu Davud'un *Sünen*'ine yaptığı şerhte⁶⁵ *vahy-i gayr-ı metluv* tabiri terim anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.

Vahy-i gayr-ı metluv konusu üzerinde müstakil çalışma yapılabilecek genişlik ve derinlikte bir konudur.⁶⁶ Esas konumuzdan ayrılmamak için delil olması yönündeki noktalar sınırlı kalmaya çalışacağız. Usulde İmam Şafî'nin bir yönüyle takipçisi sayılabilecek olan İbn Hazm (ö. 456/1064) ile Mütetekellimin ekolünün önemli usulcülerinden Seyfuddin el-Âmidî (ö. 631/1233) Necm, 53:3-4 ayetlerinden hareketle Sünnet'i tamamıyla vahiy, *vahy-i gayr-ı metluv* olarak kabul ederler.⁶⁷ Diğer yandan, İbn Abbas'ın yukarıda zikrettiğimiz rivayetle vahiy

⁵⁹ Erul, "Hadislerin Tahli", s. 55.

⁶⁰ Şafî, *er-Risale*, s. 76-78.

⁶¹ Pezdevî, *Kenzu'l-Vusûl*, I, 48-49

⁶² Mustafa Genç, *ifk* hadisesi çerçevesinde vahyin gelmesi ile ilgili Hz. Aişe'nin söylediği "mâ küntü ezunnu en yünzele fi şe'nî vahyun yütlâ" (hakkımda tilavet olunan bir vahiy indirileceğini hiç zannetmiyordum) ifadesinin mefhumu muhalifinden hareketle -birebir ibare şeklinde olmasa da- onu ilk defa kullananın Hz. Aişe olduğunu söyler. ("Sünnet Vahiy İlişkisi" s. 32-34)

⁶³ Şafî, *er-Risale*, s. 76-78.

⁶⁴ Maturidî, *Te'vilât*, VII, 161; IX, 50,547.

⁶⁵ Hattâbî, *Medâlimu's-Sünen*, IV, 298.

⁶⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Genç, "Sünnet Vahiy İlişkisi" s. 60-140

⁶⁷ İbn Hazm, *el-Ihkâm*, I, 298; Âmidî, *el-Ihkâm*, II, 205.

sadece Kur'an'a hasretmesi⁶⁸ etrafında oluşan görüşler de sünneti vahyin dışında tutma eğilimindedir.⁶⁹ Hâlbuki sünnetin vahiyle bağlantısı anlamındaki mahiyeti ve delil olması bu iki ucun ortasında bir yerdedir. Diğer bir ifadeyle “sünnette hem beşerî ve içtihadî unsurların, hem de vahye dayanan esasların varlığını”⁷⁰ kabul etmek gerekir. Nispeten sonraki dönemlerde yaygın olarak kullanılmaya başlanan bu terimin mahiyeti itibarıyla “ikinci türden vahiy olması” meselesi genellikle Sünnet'in hücciyeti ve *nesh* konularıyla ilintili olarak tartışılmıştır.⁷¹

Serahsî (ö. 483/1090), Sünnet'in Kur'an'ı nesh edebileceği konusunu işlerken gayr-ı metlûv vahiy anlayışını delil olarak kullanmıştır. O, Hz. Peygamber'e indirilen Kur'an'ı insanlara açıklaması gerektiğini bildiren ayetteki “ma nüzze ileyhim” (kendilerine indirileni) ifadesinin vahy-i gayr-i metlûv'a delalet ettiği sonucunu çıkarır. Ona göre, eğer burada kastedilen gayr-i metlûv vahiy değil de Kur'an olmuş olsaydı o zaman ifade “ma nüzze ileyke” (sana indirileni) şeklinde olurdu. Öyle olmadığına göre, sözü geçen ifadeden maksat gayr-i metlûv olan vahiy yani sünnettir ki, bu da vahiy olduğu için Kur'an'ı neshedebilir kanaatindedir. Serahsî, Hz. Peygamber vasıtasıyla insanlara indirilen hükümler bazen vahy-i metlûv bazen de gayr-ı metlûv şeklinde olabilir sonucuna varmaktadır.⁷² Hz. Peygamber'in hac esnasında bir sahabe mazereti sebebiyle başını tıraş edebileceğini sonrasında da üç gün oruç tutabileceğini veya altı fakiri doyurabileceğini veya bir koyun kesebileceğini bildirdiği hadis-i şerifin şerhinde İbn Hacer Askalanî (ö. 852/1448) ve Aynî (ö. 855/1451), bu meselenin gayri metlûv vahiyle veya içtihat ile bağlantılı olabileceğini belirtmişlerdir.⁷³ Gayr-ı metlûv vahiy tabiri bir bakıma Hz. Peygamber'in sünnetinin bağlayıcılığını ifade etmek üzere ortaya konmuş bir terimdir.

Vahy-i gayr-ı metlûv meselesine “delil” olma yönünden baktığımızda açıklığa kavuşturulması gereken noktalardan biri de Hz. Peygamber'in her bir tasarrufunun vahiy olup olmadığının tespit edilmesidir. Mesela, çok bilinen bir örnek olarak, Habbab b. Münzir, Bedir harbi öncesi su kuyuları ile ilgili harb stratejisini sorduğu soruya aldığı cevap neticesinde kendi fikrini söylemiş ve Hz. Peygamber de onun görüşü doğrultusunda Bedir kuyularından düşmanın geliş istikametine göre kendilerine en yakın kuyu dışında diğerlerini kumla doldurtmuştur.⁷⁴ Benzer bir şekilde, Hz. Peygamber'in Uhud harbi öncesi de sahabeleri ile yaptığı istişare sonucuna göre hareket etmiştir. Bedir Gazvesi'ne

⁶⁸ Tahâvî, *Muşkilü'l-Âsar*, XIV, 466-468

⁶⁹ Genç, “Sünnet Vahiy İlişkisi” s. 71-73

⁷⁰ Genç, “Sünnet Vahiy İlişkisi” s. 141.

⁷¹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, IV, 110-112; Ayrıca bkz. Ebu Bekir İbn Arabî, *Abkamu'l-Kur'an*, I, 567, II, 47; İbn Kesîr, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, II, 180; Ebu Hayyan, *el-Babru'l-Mubîd*, II, 10.

⁷² Serahsî, *Usûl*, II, 72-76, 81; Serahsî'nin nesh anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bkz: Hüseyin Esen, “Serahsî'nin Nesih Anlayışı,” *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı: 32, s. 9-40.

⁷³ İbn Hacer Askalanî, *Fethu'l-Bârî*, IV, 15; Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, X, 153.

⁷⁴ İbn Hişam, *Sire*, I, 620; Vâkıdî, *Megâzî*, I, 53; Fayda, “Bedir Gazvesi” V, 326.

katılmayan gençlerden özellikle Hamza, Sa'd b. Ubâde, Nu'mân b. Mâlik düşmanla şehir dışında savaşılmasında ısrar etmeleri karşısında Hz. Peygamber gördüğü rüyanın kendisi tarafından yapılan teviline göre yenilgiye uğramalarından endişe duyduğunu bildirmesine rağmen sahabenin isteği doğrultusunda karar vermiştir.⁷⁵ Bu iki hadisenin yorumu bize göre şöyledir: Bedir harbi öncesi bir sahabenin tavsiyesi üzerine kendi kararını değiştirmiş; Uhud harbi öncesi de düşmana nasıl karşılık verileceği hususunda bizzat kendisinin gördüğü bir rüyanın teviline göre savunma savaşını değil sahabenin hararetle istediği cephe savaşında karar kılmıştır. Dolayısıyla, Hz. Peygamber'in her bir tasarrufu gayr-i metluv vahiy değildir.

Hz. Peygamber'in bazı uygulamalarının Allah tarafından düzeltilmesi, aslında onun her sözünün vahiy olmadığına ayrı bir delildir. Bedir harbi sonrası esirlere ne yapılacağı konusunun gündeme gelmesi sonrasında Hz. Peygamber'in fidye karşılığında serbest bırakılmaları kararının vahiy ile kritik edilmesi "*Bir Peygamberin, dünyada zafer kazanıp küfürü zelil kılmadıkça, esirler edinin onları fidye karşılığında serbest bırakması uygun düşmez...*" (Enfal, 8:67); Tebuk harbine katılmamak için izin isteyenlere Hz. Peygamber'in izin vermesi sonrasında bu tutumun da vahiy yoluyla ikaz edilmesi "*Allah seni affetsin; doğru söyleyenler sana iyice belli olup, yalan söyleyenleri bilmezden önce niçin onlara izin verdin?*" (Tevbe, 9:43) en dikkat çeken örnekler arasındadır. Hz. Peygamber bu iki örnekte vahy-i gayri metluv ile hareket etmiş olsaydı, Kur'an vahyi ile onların uygun olmadıkları belirtilmezdi.⁷⁶ Hz. Peygamber burada herhangi bir ilahi emir almadan, kendi inisiyatifini ile izin isteyenlerin mazeretinin doğru olduğu kanaatine ve savaş esirlerinin fidye karşılığı salıverilmelerinin daha doğru olacağı fikrine dayanarak karar vermiştir.⁷⁷

Her ne kadar vahy-i gayr-i metluv ifadesi sonraki nesillerce yaygın bir şekilde kullanılmış olsa da bu terim üzerinde ittifak oluşmamıştır. Nadiren de olsa Vahy-i Zahir/Batın ve Vahy-i Celî/Hafî; Vahy-i Sarihî/Zımnî tabirleri kullanılmıştır.⁷⁸ İmam Şafî'nin *beyan* teorisi ile sünnet'in delil olma mevkiini Kur'an'a yaklaştırması ve Hanefî usulcülerin sünnet'in Kur'an'ı nesh edebileceğini kabul etmiş olmaları da sünneti delil olma sıralamasında ikinci sıradan daha yukarı çıkarmamıştır. Diğer bir ifadeyle, delil olarak Hz. Peygamber'e atfedilen vahy-i gayr-i metluv'un bütün davranışlarını kapsamadığında ve Kur'an'dan sonra geldiğinde herhangi bir şüphe yoktur.⁷⁹

⁷⁵ Vâkidi, *Meğâzî*, I, 209-214; İbn Hişam, *Sîre*, II, 62-63; Hamidullah-Avcı, "Uhud Gazvesi" *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLII, 55.

⁷⁶ Cessâs, *Abkâmu'l-Kur'an*, IV, 317-320.

⁷⁷ Maturidî, *Te'vilât*, V, 379.

⁷⁸ Geniş bilgi için bkz: Genç, "Sünnet Vahiy İlişkisi" s. 42-46.

⁷⁹ "*Varise vasiyet yoktur*" (Buhârî, *Sabîh*, Vasaya, 6) hadisinin Kur'an'ın "*Biriniçe ölüm geldiği zaman, eğer bir bayır (mal) bırakacaksa, anaya, babaya, yakınlarına uygun bir biçimde vasiyet etmek, müttakiler*

Hatta Hz. Peygamber'in hangi uygulamalarının ilahi ilhama dayalı olduğu, hangilerinin ise kendi görüşü olduğu konusunda net bir ayırım da kolay değildir.

Netice olarak vahiy denince ilk akla gelen tartışmasız olarak Kur'an ayetleridir. Bunun dışında kalan Hz. Peygamber'in söz, fiil ve takrirlerini O'nun *tebyin* görevi ile bağlantılı olarak açıklamak daha doğru olur düşüncesindeyiz. Eğer konu Kur'an vahyinin mücmelini beyan eden *tebyin* sınırları içerisinde ise o zaman peygamber'in söylediği vahy-i gayri metluv cinsinden bir vahiydir: Kesin olarak delildir. İbadetler ve aslı Kur'an'da olan diğer muamelât ve ukûbât konuları böyledir. Tebyin görevi dışında kalanlar ise birinciler kadar kesin delil olma vasfına haiz olmayabilir. Mücmel'i beyan dışında kalan konularda Hz. Peygamber'in kendisine tanınan sınırlar çerçevesinde eda ettiği tasarruflarında bir isabet problemi olduğunda Kur'an ile uyarılması, isabet ettiğinde ise herhangi bir uyarı gelmemesi bu düşüncemize destek vermektedir. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse Hz. Peygamber'in tebyin görevi dışındaki tasarruflarını bir peygamber "fırseti" ile yapmıştır diyebiliriz. Bu noktada da Hz. Peygamber'in bu tür tasarruflarının içtihat olup olmadığı karşımıza çıkmaktadır.

II. İctihat (Kıyas)

Hz. Peygamber'in şer'î konularda içtihat edip etmediği hususu usulcülerini fazlasıyla meşgul etmiş, tartışmalar özellikle şer'î hükmün tanımı ve kapsamı bağlamında cereyan etmiştir. Hanefî usulcülerin çoğunluğunun savunduğu Hz. Peygamber'in içtihat ettiği görüşü, Şirâzî (ö. 476/1083), Bakıllânî (ö. 403/1013), Gazâlî (ö. 505/1111), Seyfüddin Âmidî (ö. 631/1233) gibi mütekellimin ekolüne mensup bazı usulcüler tarafından kabul görse de, onun içtihatla bulunmasının caiz olmadığı görüşünü savunanlar da vardır.⁸⁰ Kanaatimizce, Rasûlüllah'ın bütün hareket ve tasarruflarını yalnız peygamberlik sıfat ve yetkisi ile -dolaylı olarak da olsa- vahye bağlamak mümkün değildir. O, yeri geldikçe içtihadla dayalı tasarruflarda bulunmuştur. Ancak O'nun – peygamberlik sıfat ve yetkisiyle ilgili- ictihadının isabetsiz olduğu takdirde, Allah Teâlâ tarafından doğrulanmak gibi bir imtiyazı olduğunu da unutmamak gerekir.⁸¹

üzerine bir borçtur."(Bakara, 2:180) ayetini nesh veya tahsis etmesi meselesi tartışmalı bir durumdur. Geniş bilgi için bkz. Serahsi, *Usul*, II, 69-71.

⁸⁰ Ebu'l-Huseyn, *el-Mu'temed*, II, 240-243; Apaydın, "İctihad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXI, 432; Karaman, *İctihad*, s. 37-42. Hz. Peygamber'in içtihad edip etmediği ve etti ise kaç çeşit olduğu konusunda geniş bilgi için bkz. Hashmi, "Islamic Jurisprudence" s. 118-220; Murat Şimşek, *Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in Tasarrufları*, Basılmamış doktora tezi Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (2008); İsmail Hakkı Ünal, "Hanefî Usulcülere Göre Hz. Peygamber'in Fülleri", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVII, s. 191-199

⁸¹ Karaman, *İctihad*, s. 39, 41-42: Hz. Peygamber, '*insanlara iyi örnek olmak*,' (Ahzab, 33:21) '*neyi emretmişse tutulmak ve neyi yasaklamışsa terk edilmek*' (Haşr, 59:7) üzere gönderilmiş ve kendisine itaatın Allah'a itaat olduğu (Nisa, 4:80) bildirilmiştir.

Hz. Peygamber, ibadetler, şer’i emirler/yasaklar ve inanç gibi dinin özü ile ilgili bir soru sorulduğunda, konuyla ilgili bir vahiy varsa onu tebliğ etmiş, yoksa beklemeyi tercih etmiştir.⁸² Farklı yerlerde “*Sana içki ve kumarı, ‘rubu’, ‘kıyameti’, ‘hayızı’, ‘ganimeti’, ‘infakı’, ‘yetimleri soruyorlar’*”⁸³ o halde sen de onlara ‘*de ki*’ üslubu ile Kur’an’da yer alan ayetler onun bu halini izah eder mahiyettedir. Bazen de bir peygamber olarak kendisine vahyedilenleri teybin görevi gereği yine vahyin ışığında meseleleri izah ediyor veya yorum yapıyordu.⁸⁴ O, hac ibadetini yaptığı sırada bazı hoş olmayan haberler duyunca şöyle buyurmuşlardır: “... *Eğer daha önceden kurbanlarımı göndermemiş olsaydım şimdi ben de sizin gibi ibramdan çıkardım, şimdi bildiğimi önceden bilseydim kurban sevk etmezdim.*”⁸⁵ Rasûlullah’ın bu ifadelerinden onun buradaki temennisinin vahye dayanmadığı, bir peygamber olarak beşeri tecrübeye dayandığını ve kendi içtihadı olduğunu çıkarabiliriz.⁸⁶

Hz. Peygamber dünyevî konularda diğer insanların beşeri tecrübesine değer verdiğine şahit olmaktayız. Medine’ye hicretin ilk yıllarında Medinelilerin hurma tozlaştırması ile ilgili uygulamalarına Hz. Peygamber’in “*bunu yapmalarının onlara bir fayda sağlayacağını zannetmiyorum*” buyurmuşlardır. Hz. Peygamber’in bu ifadelerine istinaden Medinelilerin bu uygulamayı terk etmeleri neticesinde hurma veriminin çok düşük olması kendisine ulaşınca da: “*O benim doğru zannettiğim bir şeydi, eğer faydası varsa yapmaya devam edin. Ben de sizin gibi bir beşerim. Zan bazen doğru, bazen yanlış çıkabilir. Fakat ben size Allah’ın bildirdiklerini söylediğimde onlar hakkında asla bir yanlışlık söz konusu olamaz*” demişlerdir.⁸⁷ İslâm âlimlerinin çoğu, Rasûlullah’ın meyve ağaçlarının aşılması gibi dünya işlerinde ilâhî bir bildirim almaksızın kendi inisiyatifıyla, bilgi ve tecrübesiyle karar vermesinin câiz olduğunda hemfikirdirler.⁸⁸ Ancak bu tür bilgilerin vahiy ile eş değerde olmadığı zaten hadisin metninde bilgi olarak verilmiştir. Hz. Peygamber’in bu tutumu ayrıca sonraki nesiller için beşeri tecrübenin önemine de işaret eder.

Hz. Peygamber, içinde yaşadığı şartları göz önünde bulundurarak tebliğde kıyas yoluyla kendisine bir yol da belirlemiş olabilir. Çünkü Hz. Peygamber’in kıyas yoluyla başka hükümler de verdiğine dair örnekler mevcuttur. Hz. Peygamber, bir gün annesinin yerine haccetmesinin hükmünü soran Cüheyneli bir kadına hem cevap vermiş hem de dolaylı olarak ileride

⁸² Buhârî, *Sabîb*, İtisam, 8.

⁸³ Bakara, 2:219, 215, 217, 220, 222; İsra, 18:85; Araf, 7:187; Enfal, 8:1.

⁸⁴ Hz. Peygamber’in içtihat etmesinin caiz olup olmadığı ile ilgili tartışmalar için bkz: Selahaddin Kıyıcı, “Peygamber (S.A.V.)’nin İctihadları”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı; 1; Cilt: 1; Yıl: 1994, ss. 1-42; Hashmi, “Islamic Jurisprudence” s. 118-220.

⁸⁵ Buhârî, *Sabîb*, Temennâ, 3.

⁸⁶ Karaman, *İctihad*, s. 38.

⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 19.

⁸⁸ Apaydın, “İctihad,” XXI, 432; Abdulaziz Buhârî, *Keşfu’l-Esrâr*, III, 305-306

gelişecek olan kıyâs prensibine atıfta bulunmuştur: Kadın, Hz. Peygamber'e "Annem hac yapmayı adamıştı. Fakat haccedemeden öldü. Ben onun yerine hac edebilir miyim?" diye sorunca Hz. Peygamber: "Evet onun yerine haccet, eğer annenin bir borcu olsaydı onu ödemez miydin?" buyurdu. Kadın, "evet" deyince Hz. Peygamber: "Allah'ın hakkı ödenmeye daha layıktır." buyurdular.⁸⁹ Konuyla ilgili diğer bir örnekte, Hz. Ömer oruçlu olduğu halde hanımını öper ve durumdan pişman olarak Hz. Peygamber'e gelir: "Ya Rasülellah bugün büyük bir hata ettim, oruçlu iken karımı öptüm" der. Hz. Peygamber de ona cevaben: "Sen oruçlu iken ağzına su aldığında orucun bozulur mu?" der. Hz. Ömer "Hayır" deyince Hz. Peygamber "o halde bunda niye bozulsun" diyerek Hz. Ömer'i hem sakinleştirir hem de ona bir kıyaslama usulü öğretir.⁹⁰ Bu iki örnek hem hadis şârihlerince⁹¹ hem de usulcülerce⁹² kıyasın sünnetten delili olarak kabul edilmiştir.

Yaş hurma karşılığında kuru hurma satışının caiz olup olmadığını soran bir sahabiye Hz. Peygamber, doğrudan cevap vermek yerine yine kıyasta illetin tespitiyle ilgili ipuçları verecek başka bir soru ile karşılık vermiştir: "Yaş hurma kuruyunca eksilir mi?" buyurmuş soruyu soran sahabinin "Evet" demesi üzerine Hz. Peygamber, "Öyleyse olmaz" buyurmuşlardır.⁹³ Burada Hz. Peygamber, illet birliği olan meselelerin hükmünün birbirine benzeyebileceğini ortaya koymuş, yani kıyasa kapı aralamıştır. Aslında sadece kıyas değil genel anlamda yorumlama usulünün geçerli bir prensip olduğuna atıfta bulunmuştur.

Hz. Peygamber'in kıyasa veya içtihada onay verdiğini gösteren en meşhur örnek, O'nun Muaz b. Cebel'le yaptığı konuşmayı içeren rivayettir: Muaz'ı Yemen'e göndermek üzere olan Hz. Peygamber, O'na "bir mesele ile karşılaştığında nasıl hükmedeceksin?" diye sormuş, O da "Allah'ın Kitabı ile hükmedeceğim" cevabını vermiştir. Hz. Peygamber "Allah'ın kitabında o meseleyi bulamazsan" deyince "Rasulüllah'ın sünnetiyle" cevabını vermiştir. Hz. Peygamber'in o ikisinde de bulamazsan sorusu üzerine Muaz: "kendi re'yim ile içtihat ederim" deyince Hz. Peygamber Muaz'ın göğsüne (hafifçe) vurarak "Resulüümün elçisini onun razı olacağı şekilde muvaffak kılan Allah'a hamdolsun"

⁸⁹ Buhârî, *Sabîh*, Cezâu's-Sayd, 22, İ'tisâm 12. Buhârî şarihi Ayni konuyla ilgili Buhârî'nin Sünen'inde yer alan "Kıyasın Tekellüfü ve Re'yin Zemmi" bahsinde ilgili rivayetleri şerh etmezden önce şöyle bir izahta bulunur: Kur'an, Sünnet ve İcma delilleri asil olarak alınarak yapılan re'y ve kıyasın övülen içtihatlar olduğunu hatta bu şartlarda kıyas amelîyesinin yapılmasının Haşr, 59:7 ayetince yapılması gereken bir amelîye olduğunu belirtir. (Aynî, *Umdetu'l-Kârî*, XXV, 43)

⁹⁰ Ebu Davud, *Sünen*, Savm, 33; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 286, 439; Tahâvî, *Şerhu Maâni'l-Âsâr*, II, 89.

⁹¹ Hattabî, *Maâlimu's-Sünen*, II, 114; Hadisin içeriği tartışma konusu olmuştur. Benzer rivayetlerin kritiği için bkz: Ayni, *Umdetu'l-Kârî*, XI, 10-11; Mubarekfuri, *Tuhfetu'l-Abvezî*, III, 349.

⁹² Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 49.

⁹³ Ebu Davud, *Sünen*, Buyû' 18; Tirmizî, *Sünen*, Buyû' 14.

sözleriyle onun bu yaklaşımını onaylamıştır.⁹⁴ Bu rivayete göre, fıkıh usulünün en önemli konularından biri olan içtihadı Hz. Peygamber tarafından onay verilmiştir. Hatta Muaz'ın bu tutumu re'y içtihadına dayalı bir hukuki çözümlemenin o günkü toplumda bilinen bir uygulama olduğunu da gösterir.⁹⁵ Zaten içtihat olmadan ne fıkıhtan ne de usulden bahsetmek mümkündür: Cüveynî'nin (ö. 478/1085) ifadesiyle “Şer'î hükümleri bilmek olan fıkıhın yolu içtihatır”⁹⁶ ifadesi bu konunun veciz bir ifadesidir. Muaz hadisini konu alan başka rivayetlerde Hz. Peygamber'in Muaz'a: “*Ancak bildiğin konularda hükmet; şüpheye düşersen bekle veya bana yaz*”⁹⁷ şeklindeki hitabı da usul açısından önemlidir. Sağlam bilgiye dayanarak hüküm vermek ve onun üzerine yorum yapmak esastır.

Yukarıdaki örneklerden anlaşıldığı gibi, sahabenin iki fikhî hüküm arasında kaldığında Hz. Peygamber'in onları kıyasa yönlendirmesi, bizzat kendisinin içtihat yaptığının ve sahabesine de izin verdiğinin göstergesidir.⁹⁸ Ancak yine de, Hz. Peygamber'in kendisinin de bizzat içtihat edip etmediği fakihler arasında tartışma konusu olmuştur. Hz. Peygamber'in *tebyin* ile de görevlendirilmesi (Nahl, 16:44) sebebiyle Kur'an'ın mücmel, müşterek, mecaz vb. lafızlarını açıklamak için içtihadta bulunduğunu ileri sürenler⁹⁹ yanında önce konu ile ilgili zahir bir vahyin gelmesini bekledikten sonra gerekli teemmül ile içtihadta bulunduğunu (vahyu'l-batını) söyleyenler de olmuştur.¹⁰⁰ Hz. Peygamberin sırf dünyevî işler ve savaşla alakalı meselelerde içtihat etmesinin

⁹⁴ Ebu Davud, *Sünen*, Kitâbu'l-Akdıye, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 230, 242; Tirmizî bu hadisi ancak bu sened ile biliyoruz ve muttasıl değil demiştir. (Tirmizî, *Sünen*, Ahkâm, 3) İbn Hazm bu hadisi sadece “meçhul” bir ravi olan Haris b. Amr'ın rivayet etmesi sebebiyle onun “batıl” (*en-Nübevî*, s. 60) ve “sakıt” olduğunu iddia etmiştir. (*el-İbkâm*, V, 132; VII, 111) İbn Hazm, bu hadisin bir an sahih olduğunu kabul etsek bile bunun ancak hakkında nass bulunmayan dünyevî işlerde olabileceğini, helali haram, haramı helal kılmak gibi şer'î konularda olamayacağını söylemiştir. (İbn Hazm, *el-İbkâm*, VI, 37) Zeylaî'nin tesbitine göre, bu hadis mürsel olarak rivayet edilmiştir. Buhârî, *Taribu'l-Kebir* adlı kitabında bu hadisin Haris b. Amr'ın Muaz'ın ashabından, onlar da Muaz'dan, ondan da Ebu Avn rivayet eder ki bu isnat sahih değildir, mürseldir der. (Zeylaî, *Nasbu'r-Râye*, IV, 63) Albânî bu hadisi zayıf görmüştür (Albânî, *Silsiletü'l-Daîfe*, II, 274). Tahâvî bu hadisin başka hadislerle mana bakımından benzerliği sebebiyle delil olarak alınabileceğini zikretmiştir. (Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsar*, IX, 212) Genel olarak bu hadis fukaha nezdinde kabul görmüş bir hadistir. Serahsî bu hadisin Kur'an ve Sünnetten sonra yegâne kaynağın re'y olduğunu ifade ettiğini ileri sürmektedir. (Serahsî, *Usul*, II, 107)

⁹⁵ Hasan, “The Principle of Qiyas,” p. 201.

⁹⁶ Cüveynî, *Varakât*, s. 7.

⁹⁷ İbn Mace, *Sünen*, Ebvâbu's-Sunne, 8.

⁹⁸ Cengiz, “Cüveynî'de İcma Teorisi,” s. 45-46.

⁹⁹ Eşkar, *Efalü'r-Rasül*, I, 118; Cüveynî, *et-Telbîs*, III, 403; Cengiz, “Cüveynî'de İcma Teorisi” s. 44-49.

¹⁰⁰ Pezdevî, *Fusûl*, III, 305; Aybakan, *İcma*, s. 28; Hz. Peygamber'in içtihadları ile ilgili bkz: Kıyıcı, “Peygamber' (s.a.v) in İctihadları” ss. 1-42; el-Omeri, *İctihadu'r-Rasül*, özellikle s. 37-168 arası; H. Karaman, *İctihad*, s. 37-47.

caiz olduğu ve tecrübe ile bilgi edindiği genellikle kabul edilmiştir.¹⁰¹ Hz. Peygamber'in içtihat etmesini caiz görmeyenlerin başında İbn Hazm gelir. Ona göre, "Peygamberlerin şer'î meselelerde içtihat ettiğini zannetmek küfürdür,"¹⁰² hatta Muaz ile Hz. Peygamber arasında geçen ve içtihadın cevazına konu olan rivayet de İbn Hazm'a göre sahih değildir.¹⁰³

Günümüz araştırmacılarından bazıları ise "Muaz'ın 'ıctihat ederim' sözünü sonraki dönemlerde oluşturulan tüm yorum metotlarını içine alabilecek bir genişlikte"¹⁰⁴ değerlendirerek içtihadın kıyastan daha geniş bir anlama sahip olduğunu belirtmişlerdir.¹⁰⁵ Aslında bu yaklaşım nass üzerine yapılan bütün yorumları içtihat ile ifade etmenin ötesinde, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarında diğer deliller ile ilgili ipuçları bulunabileceğine de işaret etmektedir. Hatta Y. Vehbi Yavuz'a göre, vahiy inmeyen istişârî konularda Hz. Peygamber döneminde icma gerçekleşmiştir. Hudeybiye anlaşması, namaz vakitlerinin ilan edilmesi, Hendek savaşından önce Medine çevresinde çukur kazılması, Bedir Savaşından sonra esirlerin fidye karşılığı serbest bırakılması gibi örnekler Hz. Peygamber hayatta iken icmanın varlığına birer delildirler.¹⁰⁶ Oysa Yavuz'un zikrettiği örnekler icmanın şartlarından olan "ameli bir meselenin şer'î hükmü" üzerinde olmasından ziyade idari ve sosyal olaylar ile ilgilidir. Zaten henüz "bu dönemde icmanın varlığı söz konusu değildir."¹⁰⁷ Onları icma ile ifade etmek yerine hemen hemen hepsini içtihat ve ona bağlı istişare çerçevesinde değerlendirmek daha isabetli olur. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in söz konusu uygulamaları, toplumu ilgilendiren konularda istişare etmenin bir ilke haline getirilmesinin gerekliliği olarak da yorumlanabilir.¹⁰⁸

Pratik anlamda icma, Hz. Peygamber sonrası ortaya çıkmış içtihat ve yorumların doğruluğunu kontrol etme ameliyesidir. Bu kontrol neticesinde kabul gören içtihatları garantiye almak üzere ortaya konulmuş bir esastır. Kısacası icma, içtihat ve kıyasın isabetli veya hatalı olma ihtimalini denetleme mekanizmasıdır.¹⁰⁹ Dolayısıyla Hz. Peygamber hayatta iken dinin esasları ile ilgili mevzular canlı vahiy ile aktarılmış ve ilgili yorumlar da yine peygamberlik vasfıyla yerine getirilmiştir. Burada başka bir doğrulama müessesesine ihtiyaç yoktur. Ayrıca Cessas'ın (ö. 370/980), diğer asırlardaki icmanın sıhhatini sahabe asrındaki icmanın sıhhatine atfetmesi¹¹⁰ ile başlayıp Zerkeşi (ö. 794/1391) ile

¹⁰¹ Karaman, *İctihad*, s. 38-40.

¹⁰² İbn Hazm, *el-İbkkâm*, V, 132-134; Çünkü Hz. Peygamber'e *gayr-i melkû* (tilavet edilmeyen) vahiy gelmekte ve kapalı olan yerleri bu şekilde izah etmektedir. (İbn Hazm, *el-İbkkâm* I, 82)

¹⁰³ Bkz. dipnot 71.

¹⁰⁴ Gazali, *İslam Hukukunda Deliller* adıyla Apaydın'ın tercüme ettiği bu esere yazdığı önsöz, s. vi.

¹⁰⁵ Hasan, "The Principle of Qiyas," p. 203.

¹⁰⁶ Yavuz, "İcma'nın Hakikati" s. 89.

¹⁰⁷ Hamidullah, "Sahabe Devrinde İctihad" s. 71.

¹⁰⁸ Aybakan, *İcma*, s. 28.

¹⁰⁹ Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 83.

¹¹⁰ Cessâs, *el-Fusûl*, 281-282.

netleşen icma tarifinde “*ba'de vefati'n-Nebi*” (Hz. Peygamberin vefatından sonra) kaydı yer almaktadır.¹¹¹ Bu kayıt da Hz. Peygamber devrinde icma olmadığını ve bu metodun Peygamberin vefatından sonra ortaya çıktığını göstermektedir.

Hz. Peygamber'in yeni bir hukuk sistemi kurması hukukun temeli olan içtihadattan bağımsız düşünülemez. Ancak onun içtihadının sınırları konusunda net bir şey söylemek çok kolay değildir. O, her halükarda yeni kurmuş olduğu toplumda ortaya çıkan problemleri çözmek durumundadır. Bu problemler bazen dinin tebliğ ve tebyini ile ilgili bazen de dünyevî konularla ilgilidir. Hz. Peygamber de ilahi vahyi tebyin etme görevi gereği dinî meselelere çözümler sunduğu gibi, dünyevî meselelerde de gerekli yorumları yapmak ve uygulamaları ortaya koymak suretiyle, sonraki nesillere içtihat ile yeni meselelerin nasıl çözülebileceğinin ipuçlarını vermiştir.

III. Diğer Deliller

Yukarıda da üzerinde durduğumuz gibi, Hz. Peygamber devrinde İslam adına yasama kaynağı Kur'an vahyi, Hz. Peygamber'in beyanı ve tasarrufları olmak üzere üç tanedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in tasarruflarının kapsamının genişliğinden de istifade ederek “bu kaynakların sayısını artırabiliriz.”¹¹² Burada yeni kaynaklar ihdas etme iddiasında değiliz; bir yönüyle Hz. Peygamber'in tasarruflarının içinde yer alan kaynakların detayını ortaya koymaya çalışıyoruz. Bu detaylandırma işlemi yaparken yine Hz. Peygamber devrindeki mevcut malumattan hareket ediyoruz. Bunlar, örf-adet, önceki şeriatlar ve maslahattır. Hamidullah bunlara bir de Hudeybiye sözleşmesinde olduğu gibi, uluslararası antlaşmaları da katmaktadır.¹¹³ Bu husus Kur'an'da ‘*Akılleri yerine getirin.*’ (Maide, 5:1) ve ‘*Antlaşmalara uyun.*’ (İsra, 17:34) gibi ayetlerde dile getirildiği için onu ayrı bir delil olarak almıyoruz. Burada “Diğer Deliller” ifadesinden kastımız sadece önceki şeriatlar örf-adet ve maslahat (istihsan) dır.

a. Örf ve Adet

Hz. Peygamber kendi devrinde mevcut bazı örf ve âdetin devam ettirilmesine mani olmamış, aksine bazen onay vererek söz konusu örf-adeti yürürlükte bırakmıştır.¹¹⁴ Mesela, çörek otu ile tedavi olma âdeti İslam öncesi Araplar arasında yaygın bir gelenektir. Hz. Peygamber bu âdeti aynen kabul etmiş ve devamında bir beis görmemiş hatta “Ölümden başka her şeye deva olan çörek otu tüketin” buyurmuşlardır.¹¹⁵ O, hicret esnasında kendilerine yol

¹¹¹ Amidî, *el-İhkâm*, I, 213; Kadı Ebu Ya'la, *el-Udde*, I, 259; Gazâlî, *el-Mustasfa*, I, 149; Zerkeşî, *Babru'l-Muhît*, VI, 379, 454.

¹¹² Hamidullah, “Sahabe Devrinde İctihad” s. 71.

¹¹³ Hamidullah, “Sahabe Devrinde İctihad” s. 71.

¹¹⁴ Hamidullah, “Sahabe Devrinde İctihad” s. 71; Coşkun, *Sünnet ve Gelenek*, s. 102.

¹¹⁵ Buhârî, *Sabîh*, et-Tıbb, 7; Müslim, *Sabîh*, Selâm, 29; Coşkun, *Sünnet ve Gelenek*, s. 103.

gösterecek bir yol rehberini ücretini vererek kiralamıştır.¹¹⁶ Kira ile ilgili henüz bir vahiy inmiş değildi. Sadece toplumda o esnada olgu olarak böyle bir uygulama vardı. Hz. Peygamber de bu uygulamada bir sakınca görmemiş ve onun devam etmesine cevaz vermiştir.

İslam öncesi dönemde yaygın olarak cereyan eden *mudârebe* (emek-sermaye ortaklığı) ve *müsâkât* (bahçe-emek ortaklığı)'nı Hz. Peygamber devam ettirmiştir. Hatta Hz. Peygamber'in risaletten önce Hz. Hatice'nin kervanını Suriye'ye götürüp orada ticaret yaparak dönmesi mudarebe ortaklığı ile gerçekleşmiştir. Sonrasında da bu tür ortaklıklarla ilgili bazı prensipler haricinde herhangi bir yasaklamada bulunmamıştır.¹¹⁷ *Selem* akdi (para peşin, mal veresiye alım satım işlemi) ile ilgili bazı düzenlemelerle bu uygulamayı da devam ettirmiştir.¹¹⁸ Bunun yanında Araplar arasında yaygın olan *hablu'l-habale* (hayvanın karnındaki yavrunun yavrusunun satışı) işlemini yasaklamıştır.¹¹⁹ Medeni hukuk veya ceza hukuku alanına giren İslam öncesi Mekkelilerin örf ve teamüllerinden birçoklarını Hz. Peygamber benimsemiştir. Bunların bazıları geçmiş peygamberlerden beri devam eden uygulamalar, bazıları da İslam öncesi Arapların uygulayageldikleri örf ve adetlerdendir. Mesela kan parası (diyet) olarak verilen yüz deve Abdülmuttalib zamanından kalmıştır.¹²⁰ İlk boşama işlemini yerine getirenin de İsmail b. İbrahim (a.s.) olduğu rivayet edilir.¹²¹

İslam öncesi Arapların diğer örf-adetlerinden bazılarını ile ilgili Hz. Peygamber'in tasarruflarını şöyle sıralayabiliriz: Cahiliyye devrinde Araplar üç talak ile hanımlarını boşar, hac esnasında Haceru'l-Esved'e el sürer ve içinde bazı şirk ifadeleri bulunan *telbiye* getirirlerdi.¹²² Hz. Peygamber bu uygulamalardan sadece telbiyenin içindeki şirk ifadelerini çıkararak diğer ikisi ile ilgili köklü bir değişiklik yapmadan uygulamanın devamına hükmetmiştir. Hac'da kurban kesen ve şeytan taşıyan Arapların bu adetlerini de bazı düzenlemelerle devam ettirmiştir. İslam öncesi Arapların cünüplükten temizlenmek için yıkanmalarını, cenazelerini yıkayıp kefenlemelerini ve defnetmeden önce kendilerince dua etmelerini de bazı değişikliklerle devam ettirmiştir.¹²³ Hz. Peygamber içinde yaşadığı toplumun örf-adetlerini ciddi bir şekilde tetkik ederek insanlık için faydalı olan ve vahiy ile uyumlu olanların devamına karar vermiştir.¹²⁴

¹¹⁶ İbn Hişam, *Sire*, III 15-19; Faruqi, "Raşit Halifeler", s. 48

¹¹⁷ İbn Hişam, *Sire*, I, 21-22; Hashmi, "Islamic Jurisprudence" s. 101-105.

¹¹⁸ Bkz. 154. Dn.

¹¹⁹ Müslim, *Sabih*, Buyû', 3; İmam Malik, *Muwatta*, Buyû', 12; *Sabih*.Hashmi, "Islamic Jurisprudence", s. 111-112.

¹²⁰ Hamidullah, "Örf ve Adet", s. 159.

¹²¹ İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 310; Hashmi, "Islamic Jurisprudence" s. 47.

¹²² İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 311-315.

¹²³ İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 319-322.

¹²⁴ Hashmi, "Islamic Jurisprudence", s. 16.

O devirde mevcut uygulamalardan bazıları Kur'an ayeti ile evrensel hale gelmiş, bazıları da Hz. Peygamberin onayı ile uygulanmasına devam edilmiştir. Mesela, Kur'an ayeti ile sabit olan hırsızlık suçunun cezası (Maide, 5:38) ile yol kesip eşkıyalık yapanların cezasına (Maide, 5:33) benzer cezalandırmaların Kureyş kabilesince uyguladığı rivayet edilir. Kureyş, hırsızlık yapanların sol elini keser ve yol kesip eşkıyalık yapanları da yakaladıklarında asarlardı.¹²⁵ Numan b. Münzir, Abdi Menaf Oğullarından bir adamı yol kesip eşkıyalık yaptığı için asmıştı. Vabisa b. Halid b. Abdilllah b. Ömer b. Mahzum'un hırsızlık yaptığı için Cahiliyye döneminde eli kesilmişti. Hatta Avf b. Ömer b. Mahzum birkaç defa hırsızlık yaptığı için önce eli kesilmiş ve en sonunda da taşlanarak öldürülmüştür.¹²⁶ Araplar, katili meçhul olan cinayet hadisesinde bir nevi suçluyu bulup cezalandırmak için takip edilen yol olan *kasame* (yeminleşme) işlemini uygularlardı.¹²⁷

Hadaş b. Abdilllah Yemen'e ticaret yapmak için giderken yanına Amir b. Alkame'yi yardımcı olarak aldı. Yolda giderlerken rastladıkları insanlardan biri onlardan ip istedi. Amir de Hadaş'a sormadan ipi o kişiye verdi. Buna kızan Hadaş, Amir'in kafasına sopayla vurdu ve onun başını yarıdı. Sonrasında Amir Yemen yolunda karşılaştığı kervandaki bazı kişilere durumu şöyle anlattı: "Hadaş başıma vurdu, başım yarıldı ve çok acı çekiyorum. Eğer ölürsem benim katilim Hadaş'tır." Amir daha sonra yolda öldü. Hadaş, Mekke'ye dönünce "Amir hastalandı ve öldü" dedi. İnsanlar da daha detaylı araştırmadan Hadaş'ın sözünü kabullendiler. Ne zamanki Amir'in yolda karşılaştığı kervandakilerden bazıları Hac için Mekke'ye geldiler, o zaman durum değişti. Kervandakiler, Amir'in durumunu akrabalarına haber verince Hadaş ile Amir'in akrabaları arasında tartışma çıktı. Meseleyi o zaman Kureyş'in en yaşlısı olan Velid b. Muğire'ye götürdüler. O da Hadaş'ın akrabalarından 50 kişinin Kabe'de Hadaş'ın Amir'in katili olmadığına dair yemin etmelerine hükmetti.¹²⁸ Bu uygulama bir iki küçük değişiklik ile fıkıh kitaplarında yerini almıştır. İslam öncesi Arap örf âdetine dayanan *kasame* müessesesi Kur'anda olmayan bir cezalandırma yöntemidir. Bu uygulama fıkıh literatürüne Hz. Peygamber'in mevcut adeti devam ettirmek suretiyle ortaya koyduğu tasarrufları sebebiyle dâhil edilmiştir.

Hz. Peygamber'in neşet ettiği topraklarda yaşayan Araplar, İslam öncesi dönemlerde de vücut bakımına önem verir değişik kokular kullanırlardı. Ağız temizliği için *mazmaza* ve *istinşak* yaparlar, misvak kullanırlar, saçlarını ikiye ayırırlar ve bıyıklarını kısaltırlardı. Sünnet olurlar, koltukaltı ve etek tıraşı yaparlar, tırnaklarını keser ve tuvalet sonrası temizlik yaparlardı.¹²⁹ Bu adetlerin

¹²⁵ İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 327.

¹²⁶ İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 328; Hashmi, "Islamic Jurisprudence" s. 63-65.

¹²⁷ İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 335.

¹²⁸ İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 235-238; Hashmi, "Islamic Jurisprudence", s. 75-77.

¹²⁹ İbn Habib, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 329.

neredeysse tamamının Hz. Peygamber tarafından onayladığını biliyoruz. Konuyla ilgili hadis kitaplarının taharet bölümlerinde yeterli malumat vardır. Görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in yaşadığı bölgede farklı şekillerde örf ve adet kuralları bulunmaktadır. Bu kurallar siyasi otorite ve ona bağlı hukuki düzen olmaksızın varlıklarını kabile dayanışmasından almışlardır. Hz. Peygamber'in risaletiyle bunlardan bazıları hiç değişiklik yapılmadan kabul edilmiş, *ibkâ*; bazıları bir kısım değişikliklerle tabi tutulmuş, *ıslab*; bazıları da tamamen kaldırılmıştır, *ilgâ*.¹³⁰ Birincisine üç talak ile boşamanın aynen devamını, ikincisine Hac'da kurban kesmenin sadece Allah için yapılması şartıyla devam etmesini ve üçüncüsüne de üvey anne ile evliliğin tamamen yasaklanmasını örnek olarak verebiliriz.

Yaşadığı coğrafyadaki örf ve adetleri dikkate alan Hz. Peygamber, vahyin ruhuna ters olmadığı sürece mevcut örf ve adetlere müsamaha ile yaklaşmıştır.¹³¹ Diğer yandan içinde neşet ettiği toplumun şirkten kaynaklanan bütün değerlerine, örf-adet ve geleneklerine karşı eleştirel bir tutuma girmiş ve belli bir süreçte şirkten kaynaklanan bütün örf ve adetleri tamamen ortadan kaldırmıştır.¹³² Hangi örf ve adetin kabul edilebilir olduğu konusunda Hz. Peygamber "*Müslümanların güzel gördüğü şey, Allah katında da güzeldir*"¹³³ sözüyle genel bir prensip ortaya koymuştur. İslam toplumunun hep beraber güzel gördüğü, kamuoyuna mal olmuş ve hakkında nass bulunmayan bir konu güzeldir hükmü zamanla yaygın bir kanaat haline gelmiştir. Fakihler bu konuyu biraz daha formüle ederek nasslarla çatışmayan, akla ve fitrata uygun olanlarına *sahih örf ve adetler*, aksi olanlarına da *fasit örf ve adetler* ismini vermişlerdir.¹³⁴

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığı gibi, Hz. Peygamber döneminde "maruf" sınırları içinde değerlendirilebilecek adet ve gelenekler delil olarak alınmıştır. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber, mübelliği olduğu dinin genel prensipleri ile çatışmayan, insanlar arasında iyi ve güzel olarak bilinen adetlerin devamına karar vermiştir. Bunun yanında tashih ettikleri veya tamamen ortadan kaldırdıkları da vardır. Dolayısıyla Hz. Peygamber devrinde örf ve adetler Hz. Peygamber'in onayına bağlı olarak delil olarak alınmıştır sonucuna varabiliriz. Bu bahsin başında da belirttiğimiz gibi bazı örf ve âdetin kaynağı önceki peygamberlerin uygulamalarıdır.

b. Önceki Şeriatlar (Şer'u Men Kablenâ)

Hz. Peygamber, hakkında hüküm bulunmayan bir konuda Ehl-i Kitab'a muvafakat etmeyi uygun buluyordu. O'nun bu tavrı önceki peygamberlerle ilgili ayette "*İşte onlar Allah'ın hidâyet verdiği kimselerdir. Sen de onların yolundan yürü...*"

¹³⁰ Düşgün, "Örf ve Adet", s. 59.

¹³¹ Coşkun, *Sünnet ve Gelenek*, s. 93-96.

¹³² Coşkun, *Sünnet ve Gelenek*, s. 94.

¹³³ Ahmed. B. Hanbel, *Müsned*, III, 505; Hâkim, *Müstedrek*, III, 83.

¹³⁴ Düşgün, "Örf ve Adet", s. 20.

(Enam, 6:90) emrine dayanmaktadır.¹³⁵ Hz. Peygamber Hayber seferi esnasında yorgunluktan uyuya kalmış ve sabah namazının vakti geçmişti. Güneş doğduğunda uyanan Hz. Peygamber, Bilal'e kendisini ve diğer insanları niçin uyandırmadığını sormuş, o da kendisinin de uyuya kaldığını belirtmişti. Sonrasında diğer sahabenin de katılımıyla geçen sabah namazını kuşluk vaktinde kaza etmişti. Bu hadise sonrasında Hz. Peygamber, *"Kim bir namaz unutacak olursa hatırlayınca derhal kalsın. Unutulan namazın bundan başka kefareti yoktur"*¹³⁶ buyurmuşlar ve Cenab-ı Hakkın Hz. Musa'ya hitaben *"Beni anmak için namaz kıl"* (Taha, 20:14) buyurduğunu ifade etmişlerdir.¹³⁷ Ayetin Hz. Musa'yı muhatap almasına rağmen, Hamidullah'a göre, Hz. Peygamber bu ayeti sabah namazının kazasının hükmüne delil olarak alarak bir bakıma önceki şartlar ile bir bağ kurmuştur.¹³⁸

Medine döneminin ilk yıllarında zina eden iki Yahudi Hz. Peygamber'e getirilmiş ve cezalarını vermesi istenmişti. Kısa bir muhavere sonra Hz. Peygamber, Tevrat'a göre hüküm vermek üzere onu istemiş ve Yahudiler de Tevrat'ı getirmişlerdi. Müslim ve diğerlerinin tahrir ettiği rivayete göre *"Allah'ın onların yok ettiği senin bir emrini ben ihya ediyorum"* diyerek recm cezasının uygulanmasını emretmiştir.¹³⁹ Yine hicretin ilk yılında Hz. Peygamber Medineli Yahudilerin Muharrem ayının 10. günü (âşûrâ) oruç tuttuğunu görünce onlara sebebini sordu. *"Bu gün Hz. Musa'nın Firavun'a Allah'ın izniyle galip geldiği gündür. Ona tazimen oruç tutuyoruz"* dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, *"Biz Musa'ya sizden daha layıgız dedi ve sahabeye âşûrâda oruç tutmalarını emretti."*¹⁴⁰ Bu hal Ramazan orucunun farz kılınmasıyla değişti. Hz. Peygamber, *"Âşûrâ Allah'ın günlerinden bir gündür. İsteyen onda oruç tutsun, istemeyen tutmasın"*¹⁴¹ buyurdular.

Yukarıdaki en son rivayetten anlaşılacağı gibi Hz. Peygamber bir mesele hakkında henüz vahiy gelmemiş ise, geçici olarak önceki şeriatlara uymayı tercih etmiştir. Ancak o konuyla ilgili bir vahiy geldiğinde de yeni gelen vahiy esas almıştır.¹⁴² Önceki şeriatların Hz. Peygamber'in vefatından sonra ne ölçüde delil olacağı veya olmayacağı usulcüler arasında tartışma konusu olmuştur. Hz. Peygamber devrinde fıkıh usulü açısından dikkate değer konulardan birisi de, O'nun insanların maslahatını esas alarak hüküm vermesidir.

¹³⁵ Hamidullah, "Sahabe Devrinde İctihad" s. 71.

¹³⁶ Buhârî, *Sabîb*, Mevâkıtı's-Salat, 37; Müslim, *Sabîb*, Salat, 55.

¹³⁷ Ebu Davud, *Sünen*, Salat, 11.

¹³⁸ Hamidullah, "Kitab-ı Mukaddes" s. 314.

¹³⁹ Buhârî, *Sabîb*, Hudûd, 24, 27; Müslim, *Sabîb*, Hudûd, 6; Ebû Dâvud, Hudûd, 26.

¹⁴⁰ Buhârî, *Sabîb*, Savm, 29; Müslim, *Sabîb*, Savm, 19; Ebû Dâvud, *Sünen*, Savm, 64.

¹⁴¹ Müslim, *Sabîb*, 19; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, X, 385.

¹⁴² Serahsî, *Usûl*, II, 99-105.

c. İnsanların Maslahatı (İstihsan)

H. Peygamber bazı konularda karar verirken sonradan özellikle Hanefi ve Malikiler tarafından kurumsallaştırılan *istihsan* ve *maslahatın* üzerine oturduğu prensipleri göz önüne almıştır. Mesela H. Ali, Ebu Cehil'in Müslüman olmuş olan kızı Cüveyriye (Avra' veya Cemile de deniyor)¹⁴³ ile evlenmek için ona teklifte bulunmuş ve onu nikâhına almaya karar vermişti. H. Ali'nin bu evlilik hazırlığından rahatsız olan H. Fatıma, hoşnutsuzluğunu babasına şöyle bildirdi: "İnsanlar senin kızların için hiç kızmadığından bahsediyorlar. Ali, Ebu Cehil'in kızı ile evlenmek için ona teklifte bulundu." H. Fatıma'nın kendi üzerine kuma gelmesini istemediğini gören H. Peygamber: "*Fatıma bendendir. Ben onun dininde fitneye düşmesinden korkarım.*".. "*Ben size belal olan bir şeyi haram, haram olanı da belal kılmiyorum. Fakat Allah'ın Rasûlü'nün kızı ile Allah'ın düşmanının kızı bir arada olamaz*" buyurmuşlardır.¹⁴⁴ Konuyla ilgili başka bir rivayette Ebu Cehil'in kızını H. Ali ile nikâhlamak istediğini bildiren kızın dedesi Hişam'a, H. Peygamber, diğer kızının Ebu'l-Ass b. Rebi ile olan evliliğinden ve onun sadakatinden bahsettikten sonra "*Buna izin veremem. Buna izin veremem. Buna izin veremem. Ancak İbn Ebi Talib kızımı boşarsa o zaman (torununuz ile) evlenebilir.*" şartını ortaya koymuşlardır.¹⁴⁵ Burada H. Peygamber kendi kızı üzerine Ebu Cehil'in kızının alınmasına asla müsaade etmeyeceğinin altını çizmiştir. H. Karaman'a göre, H. Peygamber'in bu tavrı maslahat prensibini esas alan bir içtihatdır. Aksi takdirde H. Peygamber "peygamber kızlarına mahsus olmak üzere bu caiz değildir" gibi bir ifade kullanır, muhataplarını ikna için sebep ortaya koymaya çalışmazdı.¹⁴⁶

H. Peygamber içinde yaşadığı toplumun eğilimlerini ve zayıf noktalarını dikkate alarak hareket etmiştir. Onların kolayca fitneye düşme ihtimali olan konularda mümkün olduğunca temkinli davranmıştır. H. Aişe'nin Kabe'nin içinde namaz kılma isteğine mukabil, H. Peygamber onun elinden tutmuş ve Kabe'nin mütemmim cüzü olan yarım hilal şeklindeki *hicr* mevkiine götürmüş ve şöyle demiştir: "*Kavmin Kabe'yi bina ederken hicr mevkiinin üzerini kapatmamışlar. Orası da Kabe'dendir. Kabe'de namaz kılmak istersen hicr de kılabilirsin. Orası Kabe'nin bir parçasıdır.*"¹⁴⁷ Başka bir rivayette bu konuyla ilgili şöyle demiştir: "*Ey Aişe, eğer kavmin şirke yakın olmasaydı Kabe'yi yıkar sonra hicr mevkiinden ona altı zira ilave ederdim...*"¹⁴⁸ Burada H. Peygamber normal şartlarda yapılabilecek

¹⁴³ Vâkidi, *Megâzi*, II, 846; Ezrakî, *Abbâru Mekke*, I, 275; İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, I, 323; VII, 86; H. Peygamber'den "En hayırlısı benim asrımdır, sonra diğerleridir." hadisini nakletmiştir. (İbn Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, VII, 54)

¹⁴⁴ Buhârî, *Sabîh*, Talak, 13; Fardu'l-Humus, 5; Müslim, *Sabîh*, Fadâilü's-Sahabe, 15; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 756.

¹⁴⁵ Buhârî, *Sabîh*, Nikah, 109; İbn Mace, *Sünen*, Nikah, 56.

¹⁴⁶ Karaman, *İctihad*, s. 38; Konunun farklı açılardan yorumu için bkz: Hashmi, "Islamic Jurisprudence" s. 38-40.

¹⁴⁷ Tahâvî, *Şerhu Maâni'l-Âsâr*, I, 393; Tirmizî, *Sünen* Hac, 48; Nesâî, *Sünen*, Hac, 128.

¹⁴⁸ İbn Hibban, *Sabîh İbn Hibban*, IX, 127; Buhârî, *Sabîh*, Hac, 42; Nesâî, *Sünen*, Hac, 125.

olan bir değişikliği toplumun fitneye düşmesi ihtimali sebebiyle onların menfaatini esas alarak yapmamış yani Hanefilerin sonradan formüle ettiği istihsan prensibini uygulamıştır.

Zübeyr b. Avvam ile Yezid b. Ebi Süfyan arasındaki hilafet mücadelesi esnasında Yezid'in gönderdiği ordu Mekke'ye mancınıklarla saldırmıştı. Bu esnada mancınıklarla atılanlardan bazıları Kâbe'ye de isabet etmiş ve ciddi tahribat meydana gelerek Kâbe yanmıştı. Bunun üzerine Zübeyr, Kâbe'yi tekrar inşa ederken Hz. Aişe'nin rivayetini hatırlatarak "Bugün (hicr mevkiini de Kâbe'nin içine alacak) gücümüz var ve artık insanlardan (küfre yakın olmaları sebebiyle küfre çabucak dönmelerinden) korkmuyorum" diyerek hicr mevkiini de Kabenin içine kattı. Daha sonra Emevîler Zübeyr'in hilafetine son vererek O'nun Kâbe'ye kattığı hicr mevkiini çevreleyen hatim duvarını tekrar eski haline getirdiler.¹⁴⁹

Hz. Peygamber, mubah olduğu halde dinî görünümlü bazı meselelerde de yine insanların maslahatını esas alarak hüküm vermiştir. O, hac yolculuğunda arkasından yürüyerek büyük baş kurbanlık hayvanını (deve veya sığır) götüren bir sahabiye görünce "*ona bin*" diye emretti. Sahabe binmek istemedi ve "*o kurbanlık hayvandır*" diyerek cevap verdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber emrini bir defa daha tekrarlayarak "*kendine yazık ediyorsun, bin ona*" buyurdular. Hatta bazı rivayetlerde Hz. Peygamber'in üçüncü defa emrini tekrarlamak zorunda kaldığı zikredilir. O sahabi işin ciddiyetini anlayınca kurbanlık hayvanına bindi ve o şekilde hac yolculuğuna devam etti.¹⁵⁰ Burada Hz. Peygamber, kurbanlık hayvanlara binmemek gibi bir cahiliye âdetini yıktığı gibi, hacı adayının hac esnasında ibadetini daha zinde yapabilmesi için onun menfaati (maslahatı) gereği devesine binmesini istemiştir.¹⁵¹ Bu hadisin fikhî yorumu, kurbanlık develere ihtiyaç halinde binilebileceği, ihtiyaç yok ise illa da binmek gerekmediği şeklinde oluşmuştur.¹⁵²

Hz. Peygamber'in toplumsal meselelerde de belli ölçüde yine toplumun menfaatini esas aldığını görüyoruz. Önceleri alım satım konusunda genel bir kaide olarak "*Sabîp olmadığın şeyi satma*"¹⁵³ buyurmuş iken, Medine'ye hicret ettiklerinde, Medineli Müslümanların ihtiyaç sebebiyle hurmayı peşin bedelle ve bir-iki sene gibi belirsiz vadelerle *selem* yaptıklarını görünce,¹⁵⁴ "*Kim hurmadan selem yaparsa, ölçeği belli, miktarı belli ve vadesi belirlenmiş olmak üzere yapsın*"¹⁵⁵ demişlerdir. Aslında kıyas açısından bakacak olursak, birinci hadisin hükmüne

¹⁴⁹ Müslim, *Sabîb*, Hac, 65;

¹⁵⁰ Buhârî, *Sabîb*, Hac, 103; Müslim, *Sabîb*, Hac, 65.

¹⁵¹ Nevevî, *Şerhu'l-Muslim*, X, 73;

¹⁵² İbn Hacer, *Fethu'l-Bari*, III, 537.

¹⁵³ Ebu Davud, *Sünen*, Buyû', 70.

¹⁵⁴ Çalış, "Borçlar Hukuku" s. 445.

¹⁵⁵ Buhârî, *Sabîb*, Selem, 1,2,7; Müslim, *Sabîb*, Selem, 128; Ebu Davud, *Sünen*, Buyû', 57; Nesâî, *Sünen*, Buyû', 63.

göre “selem akdi” yapmak caiz değildir. Çünkü alış-verişin rükünlerinden biri olan mal henüz ortada yoktur. Böyle olmasına rağmen Hz. Peygamber özellikle çiftçilerin bunu bir ihtiyaç olarak yaptıklarını görünce, onların bu ihtiyaçlarına makul bir düzenlemeyle cevap vermiştir.

Aynı şekilde sipariş usulüyle yapılan ticari sözleşmeler dediğimiz *istisnâ*’ akdi de, malın belirli bir ücret karşılığında sipariş usulü üretilmesini konu edinir. Bu meselede akde konu olan mal da henüz ortada yokken bir bakıma alım satım işlemi yapılmış olur. Böyle bir akdin de kıyasen caiz olamayacağı düşünülebilir. Hâlbuki Hz. Peygamber mescit için bir marangoza minber¹⁵⁶ ve kendisi için bir yüzüğü¹⁵⁷ ilgili ustalara sipariş yoluyla yaptırmıştır.¹⁵⁸ Yani, Hz. Peygamber insanların ihtiyaç duyduğu sipariş usulü mal alımına toplumun menfaatini gözetererek müsaade etmiştir.

Hz. Peygamber, insanların karşılaştıkları zorlukları mümkün olan en kısa sürede çözümlenmeye özen göstermiştir. Veda haccı sırasında Mina’da, insanların gelip kendisine sorular sorması için devesi üzerinde beklemiştir. Sahabeden biri gelerek: “*Kurban kesmeden önce tıraş oldum. Ne yapacağımı bilemiyorum?*” deyince Rasûlullah ona şu cevabı vermiştir: “*Kurban kes, herhangi bir mahzur yok.*” Sonra, başka birisi gelmiş ve “*Şeytan taşlamazdan önce kurban kestim*” demiştir. Rasûlullah buna da “*Şeytan taşlamasını yap, herhangi bir mahzur yok*” buyurmuşlardır.¹⁵⁹ Rasûlullah veda haccında insanların hac menâsiki ile ilgili vaktinden önce veya sonra eda ettikleri meselelerle ilgili bütün sorulara “*böyle yap, herhangi bir sakınca yok*” diyerek cevap vermiştir.¹⁶⁰ Burada insanların hatayla veya unutarak yaptıkları bazı yanlışlarda Hz. Peygamber onları teskin etmiş ve günah olmadığı sürece onların maslahatını esas alarak hükümler vermiştir.

Hz. Peygamber vahiy ile tespit edilmemiş konularda bir peygamber olarak kendi yorum ve düşüncelerine yer verdiği gibi, o anki toplumda cari olan örf ve adetlerini de göz önünde bulundurmıştır. Örf ve adeti esas alırken onların başta tevhid ilkesi olmak üzere İslam’ın genel prensiplerine aykırı olmamalarını dikkate almıştır. Geçici olarak önceki şeriatlerin hükümlerine müracaat etmenin yanında, daimi olarak dikkate alınmasını istediği önceki şeraitlere ait hükümler de vardır. Yine hakkında vahiy bulunmamak ve İslam’ın genel prensiplerine aykırı olmamak kaydıyla insanların menfaat ve maslahatını ön planda tuttuğu konular vardır. Dolayısıyla vahiy dışı delilleri değerlendirirken onları vahyin süzgecinden geçirdikten sonra kullanıp kullanmamaya karar vermiştir.

¹⁵⁶ Buhârî, *Sabîh*, Buyû’, 32.

¹⁵⁷ Buhârî, *Sabîh*, 45-48.

¹⁵⁸ Çalış, “Borçlar Hukuku”, s. 446.

¹⁵⁹ Tahîr b. Aşur, *İslam Hukuk Felsefesi*, s. 51. (Buhârî, *Sabîh*, Hac, 125, 130, 131; Müslim, *Sabîh*, Hac, 327, 330, 331; Ebu Davud, *Sünen*, Menâsik, 78, 87...’den naklen)

¹⁶⁰ Buhârî, *Sabîh*, Hac, 131.

SONUÇ

Hız. Peygamber devri fıkıh usulünün nasıl olduğuna dair evvelce müstakil bir çalışma yapılmamış olması ister istemez bir dizi zorluk ile karşılaşmamıza sebep olmuştur. Hız. Peygamber'in hayatının az-çok herkes tarafından bilindiği gerçeği de çalışmamızın çok bilinen örnekler üzerinden gittiği baskısını hissetmemize sebep olmuştur. Ancak ele aldığımız örnekler bilindik olsa da usul tarihi açısından toplu bir şekilde ele alınıp incelenmesi yeni bir yaklaşımdır. Çalışmamızın başında Hız. Peygamber devrinde fıkıh usulünün deliller bahsi ile ilgili yeterli malumat bulamama endişesi yaşamamıza rağmen sonrasında bazı konuları dışarıda bırakmak zorunda kaldığımızı da belirtmiş olalım.

Hız. Peygamber devrinde fıkıh usulü denince akla gelen ilk şey, Kur'an'ın ilahi bir hitap olduğunun mutlak surette kabullenilmesi ve onun Hız. Peygamber'in ağzından çıkan harf ve kelimelerle vücut bulmuş olması gerçeğidir. Hız. Peygamber, Kur'an'ın insanlara ulaşması ve onların kalplerinde yerleşip onlara rehber olması için olağanüstü bir çabaya girişmiştir. Kur'an'ın kendi ifadesiyle Cenab-ı Hakkın koruması altında olması gerçeğine rağmen Hız. Peygamber'in onun muhafazası için çok titizlenmesi Kur'an vahyinin her türlü delil ve kaynağın üzerinde bir mevkiye sahip olduğunu gösterir.

Hız. Peygamber'in Kur'an'ın muhafazasına gösterdiği titizliği kendi sünnetinin muhafazasına gösterdiğine dair elimizde yeterli delil yoktur. Hatta Hız. Peygamber, Kur'an ile kendi sözlerinin birbirine karıştırılmaması için özel gayret sarf etmiştir. Kur'an'ın yazılmasına özen gösterirken, kendi sözlerinin yazılmasını genellikle hoş karşılamamıştır. Ancak kendisine söylemediği bir sözü atfetmenin en büyük günahlardan olduğunu bildirerek, söylediklerinin iyi anlaşılıp aktarılmasını istemiştir. Onun bu yaklaşımı vahyin, Kur'an, ilk kaynak olduğunu, onun yorum ve açıklanmasının ise ikinci dereceden delil olduğunun bir göstergesidir.

Hız. Peygamber'in tasarruflarının nispeten sonraki dönemlerde *vahy-i gayri metluv* diye isimlendirilmesi sünnetin hücciyeti tartışmalarında ortaya çıkmış bir kavramdır. Hız. Peygamber'in tasarruflarının tamamını vahy-i gayri metluv çerçevesinde değerlendirmenin mümkün olmadığı gibi, tamamen vahiyden ayrı değerlendirmek de mümkün değildir. Hız. Peygamber'in Kur'an'ın/dinin teybini ile ilgili konulardaki tasarrufları vahiyle sıkı sıkıya irtibatlıdır. Bunun haricindeki konularda ise kendi yorum ve içtihatları söz konusu olabilir. Bu bağlamda, Arap Yarımadasında yeni bir toplum ve medeniyetin temellerini atan Hız. Peygamber'in hukukun temel üretim alanlarından biri olan içtihat mekanizmasından müstağni kalacağına mümkün olmadığı kanaatindeyiz.

Hz. Peygamber'in vahyin teybini haricinde içtihat ve yorumlarını ortaya koyarken dikkate aldığı o devrin örf ve adeti "ma'ruf" kavramı ile yakından ilgilidir. O, getirdiği ilahi mesajın genel prensiplerine göre mevcut örf ve adetlere yaklaşmış, gerektiğinde onları delil almış, gerektiğinde terk etmiş veya ıslah etmiştir. Önceki şartlar ile ilgili olarak onlardan bazılarını teybin sınırları içinde kullandığı olmuştur. Ancak konuyla ilgili vahiy gelince eski uygulamayı terk etmiştir.

Görebildiğimiz kadarıyla Hz. Peygamber, ilahi hitabın ruhuna aykırı olmadığı sürece insanların maslahatını gözetmeyi yeğlemiştir. O'nun bu tutumunu dikkatlice inceleyen Hanafiler "istihsan" Malikiler "maslahat" adıyla çok fonksiyonel bir delillendirme metodunu ortaya koymuşlardır. Sonuç olarak Hz. Peygamber devrinde fıkıh usulünün temellerini oluşturan deliller şöyledir: Vahiy, vahyin açıklanması/tebyin, o zamanki "ma'ruf" örf-adetler, nihai vahiy gelene kadar önceki şartlar ve en geniş manada insanların maslahatı veya istihsan.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdisselam, Ebu Muhammed İzzüddin Abdulaziz. *Kavâ'idü'l-Kübrâ: Kavâ'idü'l-Abkâm fî Islâbi'l-Enâm*, tah. M. Şinkîtî, Beyrut: Daru'l-Maarif.
- Abdulaziz Buhârî, Alauddin. *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fabri'l-İslam el-Pezdevî*, tah. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- Acar, İsmail. *Klasik Dönem Hanefî Usulünde Asli Deliller*, İzmir: Tibyan Yayınları, 2012.
- Ağırman, Cemal. "Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi," Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, cilt: V, sayı: 1, s. 155-168.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, tah. Şuayb Arnavut, Müessesetu'r-Risale, 2001.
- _____, *Fadâilü's-Sahabe*, tah. Vasıyyullah M. Abbas, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1983.
- Aktan, Hamza. "İslam Hukukunda İstihsan Ufku," *İslami İlimlerde Metodoloji (Usûl) Meselesi*, sayı, 3 (2009) ss. 71-125.
- Albânî, Nuh b. Necati b. Adem. *Silsiletü Ehadisi'd-Daîfe*, Riyad: Daru'l-Maarif, 1992.
- Amidî, Ebu'l-Hasan Seyfüddin Ali. *el-İhkâm fî Usûli'l-Abkâm*, tah. Abdurrezzak Afîfi, Beyrut: Mektebetü'l-İslamî.
- Apaydın, H. Yunus. *TDV İslam Ansiklopedisi*, "İçtihad" maddesi, XXI, 432-445.
- Aşık, Nevzat. *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber'in Tutum ve Tavrı*, İzmir: Anadolul Matbaacılık, 1996.
- Aybakan, Bilal. *Fıkıh İliminin Oluşum Sürecinde İcma*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.
- Aynî, Bedruddin, *Umdetu'l-Kâri' Şerhu Sahibi'l-Buhârî*, Beyrut: İhyau't-Turasi'l-Arabi.
- Bedir, Murteza. "Sünnet," *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII, 150-153.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Edebu'l-Müfred*, tah. Muhammed FuadAbdulkaki, Beyrut: Daru'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1989.
- _____, *Sahibu'l-Buhârî*, tah. Mustafa Dîb, Beyrut: Daru İbn Kesir, 1987.
- _____, *Taribu'l-Kebir*, Haydarabat-Dekkan: Dairetu'l-Maarif.
- Cengiz, Mehmet. "Cüveynî'de İcma Teorisi" Selçuk Üniversitesi SBE basılmamış YL tezi (2007)

- Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-Usûl*, tah. Uceyl Casim Neşimî, Kuveyt: Vezâratü'l-Evkâf, 1994. (İrşad Kitabevi tıpkı basımı, İstanbul)
- _____, *Abkâmu'l-Kur'an*, tah. M. Sadık el-Kamhâvî, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1405.
- Coşkun, Selçuk. *Sünnet ve Geleneğe*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları, 2010.
- Cüveynî, İmâmu'l-Harameyn Abdümelik b. Abdillâh. *Varakât*, tah. Abdullatif Muhammed el-Abd.
- _____, *Kitabu't-Telbîs fi Usûli'l-Fıkıh*, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslamiyye.
- Çalış, Halit. “Borçlar Hukuku,” *İslam Hukuku El Kitabı* içinde, s. 421-458, ed. Talip Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı 2013.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubebydullah b. Ömer b. İsa. *Takvîmu'l-Edille*, tah. Halil Muhyiddin Hüseyin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Düşgün, Feyza Şule. “Örf ve Adetlerin İslam Hukukuna Etkisi,” KMSİÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış YL Tezi (2007)
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *Sünenu Ebi Dâvûd*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Ebu'l-Huseyn, Muhammed b. Ali el-Basrî, *el-Mu'temed fi Usûli'l-Fıkıh*, tah. Halil Meyyis, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403.
- Ebu Nuaym, Ahmed b. Abdilleh b. Ahmed el-İsbahânî, *et-Tıbbu'n-Nebevi*, tah. Mustafa Hıdır Dönmez, Daru İbn Hazm, 2006.
- Ebu Yusuf, Yakub. B. İbrahim, *Kitabu'l-Âsâr*, tah. Ebu'l-Vefa el-Afganî, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- el-Bezzâz, Ubeydullah el-İtkî, *Müsnedu'l-Bezzâz*, tah. Zeynullah-Adil b. Said-Sabri Abdulhalık, Medine: Mektebetu'l-Ulum ve'l-Hikem, 2009.
- el-Makdisî, Abdulganî Abdulvahid. *Umdetu'l-Abkâm*, tah. el-Farayabî, Riyad: Darun Tayyibetun, 2005.
- Ensârî, Ferid. *Usul Terminolojisi; Şatibi Örneği*, çev. S. Duman-O. Güman, İstanbul: Akademi Yayınları, 2012.
- Erul, Bünyamin. “Kur'an Dışında Vahiy Geldiğini İfade Eden Hadislerin Tahlili,” *İslâmiyât*, c. I, s. 1, Ocak-Mart (1998) ss. 55-72.
- _____, “Bir Alan Taraması: Vahy-i Gayri Metluv Hakkında Bazı Mülâhazalar ve Bir Eleştirinin Eleştirisi,” *İslâmiyât*, c. III, s. 1, Ocak-Mart (2000) ss. 161-184.
- Eşkar, M. Süleyman, *Efalü'r-Rasûl*, Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 1993.

- Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdilleh. *Abbâru Mekte*, Rüşdi Salih Mülhıs, Beyrut: Daru'l-Endelüs.
- Faruqi, Muhammed Y. "Raşid Halifelerin ve İlk Dönem İslam Hukukçularının Kararlarında Örf Telakkisi", çev. Talip Türcan, *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt: 30, sayı:1, Ocak-Şubat-Mart 1994, ss. 45-58.
- Fayda, Mustafa. "Bedir Gazvesi" *TDV İslam Ansiklopedisi*, V, 325-327.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ: İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, çev. Yunus Apaydın, Kayseri: Rey Yayıncılık.
- _____, *el-Mustasfâ*, tah. Muhammed Abdusselam Abdüşşafi, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993.
- Genç, Mustafa. "Sünnet Vahiy İlişkisi" Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, (2005)
- Goitein, Shelemo Dov. "The Birth Hours of Muslim Law: An Essay in Exegesis" in *The Formation of Islamic Law*, ed. Wael b. Hallaq, Great Britain: Ashgate Publishing, 2004, ss. 69-75.
- Gorbon, James "Hadisin Tedvin ve Tasnifi," çev. Musa Erkaya, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, cilt: XII, sayı: 1, s. 119-133.
- Hacıoğlu, Nejla. "*el-Fusûl fi'l-Usûl* İsimli Eseri Bağlamında Cessas'ın Hadis İlmindeki Yeri", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi (2010)
- Hâkim, Muhammed b. Abdillah en-Nisaburî, *el-Müstedrek ala Sahâbain*, th. M. Abdulkadir Ata, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990.
- Hallaf, Abdulvehhab. *İlm-u Usul-i Fıkıh ve Hulasatu Tarîhi't-Teşrî'*, Mısır: Matbaatu'l-Medeni.
- Hamidullah, Muhammed-Avcı, Casim. "Uhud Gazvesi," *TDV İslam Ansiklopedisi*, XLII, 55-57.
- _____, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini" çev. Nafiz Danışman, *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. IV, sayı. III-IV, (1955) ss. 1-7.
- _____, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2013.
- _____, "İslam Hukukunda Örf ve Adet," çev. Zahid Aksu, *Hikmet Yurdu*, Yıl:1, S. 2 (Temmuz-Aralık-2008) ss. 153-177.
- _____, "Sahabe Döneminde İçtihat," çev. Ahmet Yasin Küçükçitirayki, *Diyanet İlmi Dergi*, Cilt:49 – Sayı:1 – Ocak-Şubat-Mart 2013, s. 69-81.

- _____, “İslam Hukukunun Kaynakları Açısından Kitab-ı Mukaddes (I)” çev. İbrahim Canan, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, sayı:4 (1980) s. 313-326.
- Hasan, Ahmet. *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, çev. Haluk Songur, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, “The Principle of Qiyas in Islamic Law: A Historical Perspective,” *Islamic Studies*, Vol. 15, No. 3 (Autumn 1976), ss. 201-210.
- Hashmi, Hasan-ud-Din, “Islamic Jurisprudence in Early Islam: A Study of the Source of Islamic Law During the lifetime of the Prophet Muhammd (peace be upon him)” Basılmamış Doktora Tezi, University of California at Los Angeles, 1989.
- Hattâbî, Muhammed b. İbrahim. *Maâlimu’s-Sünen*, Haleb: Matbatu’l-İlmiyye, 1932.
- İbn Ebî Asım, Ebu Bekir. *el-Âbâd ve’l-Mesânî*, tah. Faysal Ahmed, Riyad: Daru’r-Raye, 1991.
- İbn Esir, Ebu’l-Hasen Ali b. Ebi’l-Kerem. *Üsdü’l-Gâbe fî Ma’rifeti’s-Sahabe*, tah. Ali M. Muavviz-Adil Ahmed Abdulmevcud, Daru’-Kütübî’-İlmiyye, 1994.
- İbn Hacer, Ahmed b.Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahîbi’l-Bubârî*, tah. M. Fuad Abdalbaki, Beyrut: Daru’l-Marife, 1379.
- İbn Habîb, Ebu Cafer Muhammed. *Kitabu’l-Mubabber*, tah. İlze Lihten Şitinz, Beyrut : Daru’l-Afaki’l-Cedide.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said. *el-İhkâm fî Usûli’l-Abkâm*, tah. A. Muhammed Şakir, Beyrut: Daru’l-Âfâkı’l-Cedide.
- İbn Hibban, Muhammed b. Ahmed, *Sabihu İbni Hibban*, tah. ŞuaybArnavut, Beyrut: Müessestu’r-Risale, 1993.
- İbn Hişam, Abdulmalik. *es-Siretu’n-Nebevîyye*, tah. Taha Abdurrauf Sa’d, Beyrut: Daru’l-Cil, 1411.
- İbn Mace, Ebu Abdullah, *Sünenü İbni Mace*, tah. Şuayb Arnavut, Daru’r-Risale el-Alemiyye, 2009.
- İmam Malik, Malik b. Enes, *el-Muwatta bi Rivayeti Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî*, tah. Abdulvehhab Abdullatif, el-Mektebetu’l-İlmiyye.
- İmam Muhammed eş-Şeybani, *Kitabu’l-Âsâr*, tah. Ebu’l-Vefa el-Afganî, Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye.

- Jackson, Sherman A. "From Preophtic Actions to Constitutional Theory: A Novel Chapter in Medieval Muslim Jurisprudence" *IJMES*, c. 25, sayı 1 (Şubat 1993) s. 71-90.
- Kadı Ebu Ya'la, Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed. *el-Udde fî Usûli'l-Fıkıh*, tah. Ahmed b. Ali, 2. Baskı 1990.
- Karâfi, Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris Şihabuddin. *Emvâri'l-Burûk fi Envâi'l-Furûk*, tah. Halil el-Mansur, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık, 8. Baskı, 2011.
- _____, *İslam Hukukunda İctihad*, İstanbul: Ensar, 2010.
- _____, "Bağlayıcılık Bakımından Rasulüllah'ın Davranışları", Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, Hz. *Peygamber ve Aile Hayatı*, İstanbul: İlmi Neşriyat, s. 127-150.
- Kattan, Mennan b. Halil. *Tarihu't-Teşri el-İslami*, Mektebetu Vehbe, 2001.
- Kıyıcı, Selahaddin. "Peygamber (S.A.V.)'nin İctihadları", Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı; 1; Cilt: 1; Yıl: 1994, ss. 1-42.
- Kiya el-Harrâsî, Ali b. Muhammed b. Ali. *Abkâmu'l-Kur'an*, tah. Musa Muhammed Ali, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405.
- Komisyon: Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İ. Kafı Dönmez, Sadreddin Gümüş, *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Köse, Saffet. "İslam Hukukunun Oluşumu ve Tarihsel Dönemleri" , *İslam Hukuku El Kitabı* içinde, s. 43-70, ed. Talip Türcan, Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Baskı 2013.
- Ma'mer b. Raşid, *el-Câmi'*, tah. Habiburrahman el-Azami, Beyrut: Mektebu'l-İslami, 1403.
- Mahmud, Abdulhalim. *es-Sünnetu ve Mekanetuba fî't-Teşri'il-İslami*, Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye.
- Maturidî, Ebu Mansur. *Te'vilâtu Ebli's-Sunne*, tah. Mecdi Baslum, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mitter, Ulrike, "Unconditional Manumission of Slavery in Early Islamic Law", in *The Formation of Islamic Law*, ed. Wael b. Hallaq, Great Britain: Ashgate Publishing, 2004, ss. 115-152.
- Mubarekfuri, Ebu'l-Ala Muhammed b. Abdurrahman. *Tuhfetu'l-Abvezî bi Şerhi't-Tirmizî*, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

- Müslim, Müslim b. Haccac. *Sahibu Muslim*, tah. M. Fuad Abdalbaki, Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi.
- Nesaî, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü's-Suğrâ*, tah. Abdulfettah Ebu Gudde, Haleb: Mektebetu Matbuati'l-İslamiyye, 1986.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref. *el-Minhâc: Şerhu Müslim*, Beyrut: Dâru'lhyâi't-Turâs el-Arabi, 1392, I-XIIIV.
- Özsoy, Ömer-Güler, İlham. *Konularına Göre Kur'an: Sistemetik Kur'an Fibristi*, Ankara: Fecr Yayınevi, 2001.
- Pezdevî, Fahrul-İslâm, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Kenzu'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl*, (Abdulaziz Buhârî'nin, *Keşfu'l-Esrâr* şerhiyle birlikte) Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Schacht, Joseph, "Pre-Islamic Background and Early Development of Jurisprudence" *The Formation of Islamic Law* içinde, ed. Wael b. Hallaq, Great Britain: Ashgate Publishing, 2004, ss. 30-57.
- Serahsî, Şemsu'l-Eimme, *Usûlü's-Serahsî*, tah. Ebu'l-Vefa el-Afganî, Beyrut: Dâru'l-Marife.
- Seyyid Bey, Mehmed, *Usûl-i Fıkıh: Medhal*, Yayına haz. Selçuk Camcı, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2011.
- Şaban, Zekiyyüddin. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Şafî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle: İslâm Hukukunun Kaynakları*, çev. A. Şener-İ. Çalışkan, Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Şatıbî, İbrahim b. Musa b. Muhammed. *el-Muwâfakât*, tah. Ebu Ubeyde, Daru İbn Affan, 1997.
- Şimşek, Mehmet. "İslam Hukukunda Bağlayıcılık Bakımından Hz. Peygamber'in Tasarrufları", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış doktora tezi, (2008)
- Taberânî, Ebu'l-Kasım, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, tah. Hamdi b. Abdilmecid, Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.
- _____, *Mu'cemu'l-Evsat*, tah. Tarık b. Muhammed-Abdulmuhsin, Kahire: Daru'l-Haremeyn.
- Tahavî, Ebu Cafer Ahmed. b. Muhammed. *Şerhu Muşkili'l-Âsâr*, tah. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risale, 1994.
- _____, *Şerhu Meâni'l-Âsâr*, tah. M. Zühri en-Neccar-M. Seyyid Cadülhak, Alemü'l-Kütüb, 1994.

- Tahir b. Aşur. *İslam Hukuk Felsefesi*, çev. V. Akyüz-M. Erdoğan, İstanbul: İklim yayınları, 1988.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenu't-Tirmizî*, thk. A. M. Şakir-M. F. Abdalbaki, Mısır: Şeriketu Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1975.
- Türcan, Talip. *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Tedric,” XL, 265-267.
- Ünal, İsmail Hakkı. “Hanefi Usulcülere Göre Hz. Peygamber’in Fülleri,” *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVII, s. 191-199.
- Vakıdî, Muhammed b. Ömer. *Megâzî*, tah. Marsden Jones, Beyrut: Daru'l-Alemî, 1989.
- Yavuz, Y. Vehbi. “İcma’ın Hakikati ve İslam Teşri’indeki Önemi” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı:3, 2004, ss. 85-112.
- Zerkeşî, Abu Abdilleh Bedruddin Muhammed b. Abdilleh, *el-Babru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkıh*, tah. M. Muhammed. Tamir, Beyrut: Daru'l-Kütübi-İlmiyye, 1994.
- Zeylaî, Cemalüddin Abu Muhammed, *Nasbu'r-Raye fî Ehadisi'l-Hidaye*, tah. Muhammed Avvame, Beyrut: Müessesetu'r-Reyyan, 1997.